

Tomasz Figlus

ZNACZENIE CZYNNIKÓW PRAWNO-POLITYCZNYCH W PROCESIE KSZTAŁTOWANIA WIEJSKIEJ SIECI OSADNICZEJ DAWNEGO WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO I SIERADZKIEGO W OKRESIE PRZEDROZBIOROWYM

Streszczenie

Artykuł prezentuje wyniki badań związane z uwarunkowaniami prawno-politycznymi rozwoju osadnictwa wiejskiego o metryce średniowiecznej i nowożytnej na obszarze przedrozbiorowego województwa łęczyckiego i sieradzkiego. W świetle analizy źródeł historycznych w konfrontacji z dotychczasową historiografią ukazane zostały generalne prawidłowości w zakresie kształtowania wiejskiej sieci osadniczej w kontekście omawianej kategorii czynników. W artykule dokonano analizy wpływu na rozwój osadnictwa wiejskiego systemów grodowych, wielkiej własności ziemskiej oraz recepcji prawa niemieckiego w okresie średniowiecza, jak również procesów refederalizacji stosunków społecznych i ufolwarczenia, podziałów majątkowych oraz nowych form oczynszowania związanych z kolonizacją ołęderską i fryderycjańską w epoce nowożytnej.

Słowa kluczowe: *osadnictwo wiejskie, sieć osadnicza, czynniki prawno-polityczne, województwo łęczyckie i sieradzkie*

1. Wprowadzenie

Rozwój wiejskiej sieci osadniczej w poszczególnych okresach historycznych stanowił odzwierciedlenie oddziaływania warunków fizjograficznych, czynników społeczno-kulturowych czy zmieniających się stosunków agrarno-gospodarczych. Fundamentalne w tym kontekście wydają się przy tym determinanty prawno-polityczne z uwzględnieniem reperkusji ustrojowo-administracyjnych i społeczno-własnościowych. Ich zrozumienie, obejmujące znajomość kierunków przemian sieci osadniczej, stanowi niezbędne kryterium umożliwiające dokonanie kompleksowej rekonstrukcji organizacji przestrzennej wsi na danym obszarze (Burszta 1958). Uwarunkowania prawno-polityczne z punktu widzenia rozwoju osadnictwa wiejskiego, w przeciwieństwie do zagadnień historyczno-urbanistycznych, były relatywnie rzadko przedmiotem oddzielnych opracowań,

stanowiąc najczęściej wątki poboczne, w tym wprowadzające czy uzupełniające, w pracach poświęconych tej problematyce. Zagadnienia wpływu czynników prawno-politycznych na rozwój osadnictwa odnosiły się natomiast do bardzo szerokiej skali przestrzennej, obejmującej cały kraj, w niewielkim stopniu koncentrowały się zaś na ujęciach regionalnych (zob. Koter, Kulesza 2006, s. 43–59). W odniesieniu do obszaru Polski Środkowej utożsamianej w sensie terytorialnym z przedrozbiorowym województwem łęczyckim i sieradzkim stosunkowo bogata jest historiografia dotycząca badań nad kształtowaniem się wiejskiej sieci osadniczej, która znajdzie swoje odzwierciedlenie w dalszej części opracowania. Znamienne jest jednak, że zakres chronologiczny, a niekiedy również przestrzenny tych prac jest zazwyczaj bardzo wąski i nie obejmuje całości zagadnienia. Brak jest zatem kompleksowej analizy rozwoju osadnictwa wiejskiego na badanym obszarze obejmującej szeroki horyzont czasowy w kontekście określonej kategorii uwarunkowań. Stanowiło to dla autora asumpt do podjęcia próby wykazania wpływu czynników prawno-politycznych na proces kształtowania wiejskiej sieci osadniczej Łęczyckiego i Sieradzkiego w całym okresie przedrozbiorowym. W tym celu dokonano krytycznej analizy historiografii na ten temat w różnych skalach czasowych i przestrzennych w konfrontacji z ustaleniami własnymi autora dokonanymi w świetle przeprowadzonych badań regionalnych opartych na materiale źródłowym (Figlus 2011, 2013). Posiłkowano się także dotychczasowymi badaniami geoarcheologicznymi, studiami prawno-administracyjnymi i toponomastycznymi.

2. Rozwój osadnictwa wiejskiego w okresie wczesnego średniowiecza w kontekście czynników prawno-politycznych

W pierwszym okresie kształtowania się wiejskiej sieci osadniczej na ziemiach polskich doszło do istotnych przemian ustrojowo-politycznych (Małowist 1953, s. 12–23). Stopniowy postęp gospodarczy oraz towarzyszące mu majątkowe zróżnicowanie, będące wynikiem stopniowego przejmowania ziemi na własność, stały u podstaw rozkładu wspólnoty pierwotnej, opartej na zależnościach rodowych. Jej miejsce sukcesywnie przejmował system wspólnoty terytorialnej, której podstawową jednostkę stanowiły opola (Gieysztor 1954, s. 116). Tworzyły one stosunkowo duży obszar, samorządny gospodarczo, pod patronatem starszyny (Buczek 1970, s. 205–248). Z czasem następowały procesy indywidualizacji stosunków własnościowych i rozluźniania wspólnot terytorialnych. Sprzyjało temu stopniowe rozszerzanie się zasięgu opoli oraz prywatnych nadziałów jego członków wskutek zajmowania nowych, niezagospodarowanych do tej pory terenów. Osady wiejskie nierzadko stanowiły również zespół samodzielnych jednostek, czyli żrebi, mających zazwyczaj

rozproszone zabudowania oraz ziemię uprawną i inne użytki, otrzymane drogą losową (Podwińska 1971).

W okresie wczesnośredniowiecznym doszło do stopniowego ukształtowania się podstaw ustroju feudalnego. Władzę zwierzchnią, w drodze podboju państewek plemiennych, przejęli książęta piastowscy (Łowmiański 1960, s. 943–967). Ze starszyny plemiennie-opolnej z czasem wykształciła się klasa właścicieli ziemskich, obdarowanych beneficjami przez panującego władcę, tworząca coraz bardziej rozbudowany system oparty na zależnościach lennych (Tymieniecki 1954, s. 3–35). Obszary obejmowane przez możnych podlegały sukcesywnej akcji zasiedlania. Ludność zamieszkująca te tereny zobowiązana była, zgodnie z obowiązującym porządkiem prawnym, do rozmaitych świadczeń, określanych mianem renty feudalnej. Wraz z rozwojem systemu lennego dochodziło zatem do systematycznego różnicowania politycznego i ekonomicznego społeczeństwa wczesnofeudalnego, co miało ogromny wpływ na kształtowanie się prawnych podstaw rozwoju i organizacji przestrzennej wsi w omawianym okresie. Powstanie monarchii wczesnopiastowskiej oraz recepcja chrześcijaństwa w sposób zasadniczy zmieniła prawno-ustrojowe oblicze procesów osadniczych (Labuda 1946; Bardach 1960, s. 987–1004). Oprócz zubożałej i uzależnionej od klasy możnowładczej ludności istniała warstwa ludności wolnej, czyli tzw. dziedziców. W wyniku procesów feudalizacyjnych, część z nich przeszła na służbę wojskową księcia lub króla jako rycerstwo i powiększyła poprzez nadania grono bogatych właścicieli ziemskich (Szczaniecki 1938; Korta 1961, s. 528–566). Pozostali zaś, mniej zamożni, utrzymali częściową niezależność lub też zasilili, w wyniku dalszej pauperyzacji, ludność włościańską (chłopską). Rozwój wielkiej własności ziemskiej nastąpił ponadto w wyniku uposażenia nowo erygowanych diecezji, parafii czy zakładania klasztorów. Majątki kościelne powstawały i rozszerzały się stopniowo w związku z hojnymi nadaniami (beneficjami) książęcymi i możnowładczymi (Modzelewski 1980, s. 449–477; Dobosz 2002). W ten sposób nastąpił całkowity zanik samodzielności gospodarstw chłopskich i ich podporządkowanie właścicielom ziemskim, wobec których włościanie zmuszeni byli do wypełniania rozmaitych zobowiązań feudalnych. Stopniowo przy tym likwidacji ulegały gospodarstwa wspólne, będące relikdami organizacji opolnej na rzecz gospodarstw indywidualnych, stanowiących część większych włości, zależnych od panów feudalnych, które z czasem zaczęły dysponować przeważającym areałem gruntów uprawnych.

Cechą charakterystyczną osadnictwa wczesnofeudalnego, zwłaszcza w jego początkowym okresie, była niestabilność i nierównomierność rozmieszczenia. Rozpad wspólnoty pierwotnej oraz powstanie zrębów polskiej państwowości stanowiły nowy etap rozwoju procesów osadniczych. Częste walki wewnątrzdynastyczne, które ostatecznie doprowadziły do długotrwałego rozbicia dzielnicowego kraju oraz bunt i wystąpienia społeczne inspirowane przez możnych, jak również wojny grabieżcze ze strony wrogów zewnętrznych, stanowiły czynniki znacząco zaburzające stan zasiedlenia. Zmiany w osadnictwie wynikały

także z polityki panującego i działalności wielkich właścicieli ziemskich, zarówno świeckich, jak i duchownych, którzy na obszarze swych dóbr prowadzili ze zróżnicowaną intensywnością akcje osadnicze. W ten sposób tworzono osiedla na terenach do tej pory niezaludnionych lub słabo zagospodarowanych. Dzięki przyrostowi naturalnemu i akcjom osadniczym w szybkim tempie nastąpił wzrost liczby wsi. Osadnictwo wiejskie rozwijało się najintensywniej na bazie grodów, czyli obronnych, protomiejskich ośrodków administracyjno-wojskowych. W wyniku zorganizowanych akcji osadniczych obszary ich oddziaływania ulegały poszerzaniu. W związku ze wzrostem zapotrzebowania na produkty leśne, powstało w tym czasie wiele tzw. osiedli służebnych, tworzonych sukcesywnie wokół grodów, zajmujących się eksploatacją puszczy. W pierwszym okresie ludność je zamieszkująca zajmowała się pracą na roli i po części rzemiosłem (Buczek 1958; Modzelewski 1961, s. 701–741). Z czasem osiedla te uległy całkowitej specjalizacji. Miały one charakter usługowy i związane były pośrednio z produkcją rolną, leśną, hodowlaną, drobną wytwórczością rzemieślniczą. Ich nazwy były zazwyczaj pochodną zawodu wykonywanego przez mieszkańców miejscowości. Kosztem terenów puszczańskich rozwijała się ponadto własność indywidualna wolnych chłopów, stopniowo jednak zanikająca na rzecz wielkiej własności feudalnej.

Typową cechą sieci osadniczej była, jak wcześniej sygnalizowano, jej nierównomierność. Istniały liczne, zazwyczaj odizolowane względem siebie, skupiska osadnicze o największym zagęszczeniu ludności. O ich lokalizacji i rozwoju zadecydowały głównie korzystne położenie, warunki przyrodnicze, zasoby naturalne oraz sprzyjające ożywionym kontaktom handlowym szlaki komunikacyjne. Jednocześnie silnie kontrastowały z nimi tereny słabo zagospodarowane, rzadko zaludnione bądź niemal bezludne. Należały do nich kompleksy terenów podmokłych oraz obszary puszczańskie, zachowane głównie w strefach wododziałowych, cechujące się niekorzystnymi warunkami fizjograficznymi rozwoju osadnictwa, leżące z dala od głównych centrów przemian gospodarczych (Dobrowolska 1961; Modzelewski 2000).

Warto przyjrzeć się nieco bliżej znaczeniu prezentowanych czynników determinujących przemiany ruralistyczne z punktu widzenia wykazania specyfiki regionalnej w zakresie kierunków rozwoju osadnictwa wiejskiego w badanym okresie¹. W ustalaniu po części zbieżnych ze sobą stanowisk

¹ Konieczne jest przy tym stwierdzenie, że precyzyjne określenie liczby osiedli powstałych w tym czasie jest *de facto* niemożliwe. Odtworzenie przebiegu procesów osadniczych ma bowiem charakter hipotetyczny. Taki stan rzeczy jest uwarunkowany sygnalizowaną wcześniej zmiennością sieci osadniczej w tym okresie, ale przede wszystkim niedostatecznym z punktu widzenia wnioskowania materiałem źródłowym. Dysponujemy bowiem jedynie fragmentarycznym, a nierzadko przypadkowym materiałem archeologicznym oraz pojedynczymi informacjami o różnych punktach osadniczych, jakie dostarczają nieliczne źródła pisane (Sikora 2007, s. 125–159). Podkreślić

periodyzacyjnych uwzględniono zasadnicze kierunki pochodzenia osadnictwa, istotne wydarzenia społeczno-polityczne oraz dostępność materiałów źródłowych².

Trudno jednoznacznie wyznaczyć początki kolonizacji wczesnosłowiańskiej na obszarze Polski Środkowej. Dotychczasowe badania archeologiczne wskazują na istnienie nielicznych stanowisk z VII i VIII wieku z fazy wspólnoty pierwotnej, reprezentujących fazę kulturową Szeligi oraz Sukow-Dziedzice (Dulinicz 2001, s. 214). Do przykładów osad z tego okresu zaliczyć można prawdopodobnie zespół z Jeziorska st. 4, Sieradza st. 5, Wylazłowa st. 4, Tądowa Dolnego st. 5 (Parczewski 1988, s. 21–22). W sumie zaliczono do tego okresu blisko setkę stanowisk, rozpoznanych głównie powierzchniowo, koncentrujących się w dolinach Warty, Neru, Widawki oraz Bzury (Łaszczewska 1975, s. 300–301). Zdecydowanie bardziej interesująco przedstawia się rozwój osadnictwa w IX i pierwszej połowie X wieku. W sumie rozpoznano dla tego okresu ponad 150 stanowisk, co wynika z powolnego zasiedlania, ale przede wszystkim z niedoskonałości przyjętych metod badawczych. Są wśród nich zarówno osady

przy tym należy, że w trakcie kilkudziesięcioletnich poszukiwań, zbadano co prawda dość gruntownie większość zachowanych w regionie grodzisk, jednakże prace wykopaliskowe objęły jedynie niewielki odsetek zewidencjonowanych do tej pory osad otwartych (Chmielowska 1979, s. 35–54). Niewiele jest również źródeł pisanych odnoszących się do osadnictwa wiejskiego tego okresu. Na uwagę zasługują dwa istotne dokumenty, mianowicie tzw. falsyfikat mogileński z 1065 roku, który wymienia niektóre grody prowincji łęczyckiej oraz bulla gnieźnieńska papieża Innocentego II z 1136 roku wystawiona dla arcybiskupa gnieźnieńskiego, określająca jego uposażenie (Łaszczyńska 1947). Odnajdujemy w niej wzmianki na temat ośmiu kasztelańskich grodów środkowopolskich. Pozostałe, znane w tym czasie z innych przekazów i badań archeologicznych (np. Chełmo, Rękoraj), prawdopodobnie pełniły rolę grodów refugialnych, a w późniejszym okresie siedzib możnowładczych. Wskazane materiały źródłowe stanowią istotną wskazówkę do poszukiwań śladów zaplecza wiejskiego istniejących grodów. Konieczne trzeba zwrócić uwagę na zawodność metody pierwszego zapisu, która często daje możliwość precyzyjnego ustalenia metryki jedynie części wsi (Zajączkowski 1963b, s. 103–132). Dopiero wykorzystanie, oprócz źródeł pisanych i badań archeologicznych, retrogresji i studiów toponomastycznych daje podstawę do ustalenia szacunkowych danych na temat zasiedlenia regionu w omawianym okresie.

² S. Zajączkowski (1964b, s. 165–199), stosując metodę nawarstwienia przekrojów osadniczych, zaproponował historyczną periodyzację, obejmującą dla okresu wczesnośredniowiecznego, dwa etapy: pierwszy sięgający od VI do przełomu XI i XII wieku oraz drugi do połowy XIII wieku, sięgający początków gospodarki czynszowej. J. Kamińska (1953, 1971, s. 41–75) w swych kompleksowych studiach poświęconych organizacji grodowej państwa wczesnopiastowskiego i jej kontekście osadniczym, wyróżniła etap rozwoju osadnictwa środkowopolskiego od połowy X do schyłku XI wieku oraz okres obejmujący wiek XII i połowę XIII. J. Sikora (2009) zaś w obszernym studium archeologicznym, dotyczącym analizowanego obszaru zaproponował następujące fazy chronologiczne: pierwsza od VI do końca VIII wieku, druga od początku IX w. do ok. 950 roku, trzecia do połowy XI wieku i wreszcie ostatnia do połowy XIII wieku.

obronne, które na tym etapie przemian struktur społeczno-politycznych można utożsamiać z centrami opoli oraz wchodzące w ich skład liczne osady otwarte, tworzące zespoły osadnicze. Dobrze zbadane są dla tego okresu osady otwarte, np. w rejonie kępy łączycykiej, Brodni, Spicymierza, Sieradza, Witowa czy Burzenina-Zarzeczca, jak również w rejonie nadpilickim: w pobliżu Barkowic i Inowłódza (Chmielowska 1979, s. 35–36). Wyodrębnić można zatem np. skupisko nadwarciańskie z osadami wokół grodów w Mnichowie, Okopach i Witowie, skupisko związane ze zlewnią Bzury w pobliżu grodów w Czerchowie, Tumie i być może w Skoszewach Starych czy wreszcie skupisko towarzyszące obiektom obronnym w Rękoraju, Rozprzy i Barkowicach (Sikora 2007). Wyjątkowo wczesne datowanie początków niektórych grodów, zwłaszcza Tumu pod Łęczycą (Nadolski 1955, s. 355–359; Poklewski 1955, s. 291–293), w świetle późniejszych badań weryfikacyjnych, w tym historycznych (Zajączkowski 1958, s. 317–324) należy traktować z dużą ostrożnością. Znaczący wzrost stanowisk, sięgający ponad 650, zanotowano w odniesieniu do okresu od połowy X do połowy XI wieku, a więc na czasy od powstania do kryzysu monarchii wczesnopiastowskiej. W tym czasie dokonały się istotne przemiany sieci osadniczej, związanej z końcem dotychczasowego systemu społeczno-politycznego i kształtowaniem się struktur administracyjnych państwa polskiego. Znaczna część późnoplemiennych grodów, w tym w Czerchowie, Szydłowie, Okopach czy Mnichowie zlokalizowanych w dolinie Warty i Neru, uległa bezpowrotnemu zniszczeniu. Rozwinęła się natomiast nowa sieć grodowa i jej wiejskiego zaplecza, zwłaszcza wzdłuż równoleżnikowego biegu Warty oraz Bzury, czyli w Pradolinie Warszawsko-Berlińskiej (Erwinów–Smulska Góra, Tum–Łęczycza, Skoszewy Stare, Krzepocinek) oraz Neru i Pilicy (Szydłów, Rękoraj, Rozprza, Chełmo). Ich głównym zadaniem była ochrona szlaków handlowych ze wschodu na zachód i na południe w kierunku Małopolski. Badania regionalne, np. w rejonie burzenińskim, potwierdziły przy tym znaczący rozwój osadnictwa otwartego koncentrującego się w rejonie obiektów grodowych (Kamińska 1970). Pomiędzy połową XI a połową XIII wieku nastąpił dalszy, znacznie intensywniejszy niż w okresach wcześniejszych, wzrost liczby punktów osadniczych (ponad 800 stanowisk archeologicznych). W okresie tym nastąpiła odbudowa systemu administracji grodowej i sieci osiedli wiejskich po zniszczeniach wywołanych kryzysem państwa z lat 30. XI wieku – (Borawska 1964). Wiele starszych ośrodków, jak Łęczycza, wykształciło policentryczne układy z grodem, osadami podgrodowymi i siecią zróżnicowanych funkcjonalnie osad wiejskich, o funkcjonowaniu których świadczą zarówno pierwsze źródła pisane, jak i odkrycia archeologiczne (Zajączkowski 1958, s. 283–300).

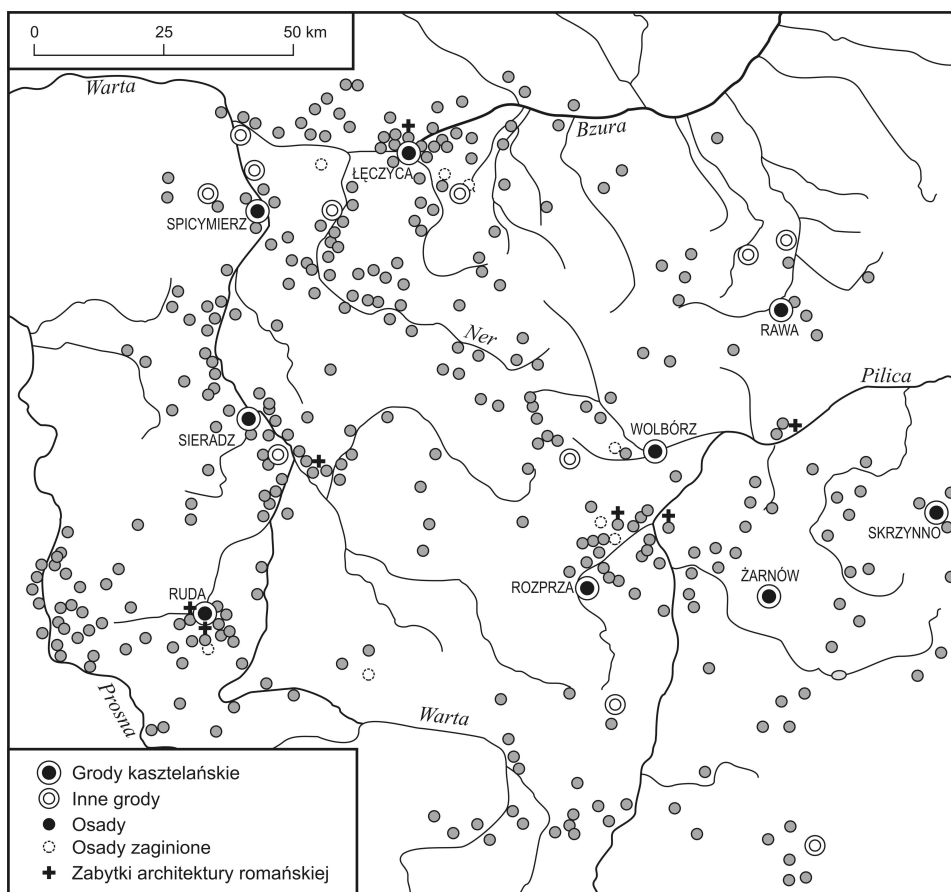
Z wynikami badań archeologicznych, poświęconych okresowi wczesno-średniowiecznemu, korelują wyraźnie studia historyczne na temat rozwoju osadnictwa środkowopolskiego. S. Zajączkowski (1963, s. 197–214) na podstawie przeprowadzonej przez siebie kwerendy źródłowej, obejmującej dostępne

materiały pisane oraz dane archeologiczne i toponomastyczne, dokonał próby rekonstrukcji kształtowania się sieci osadniczej w regionie. W odniesieniu do okresu sięgającego przełomu XI i XII wieku na obszarze dawnej ziemi łączyckiej i sieradzkiej, które stanowią zasadniczą część obszaru badań, doliczył się prawie 100 punktów osadniczych, z czego 36 ustalił, opierając się na wcześniejszych badaniach archeologicznych (15 grodów, 22 osady otwarte), pozostałe zaś (ok. 60) datował hipotetycznie na podstawie retrogresji i toponimii (w tym 43 dawne wsie opactwa łączyckiego, które później stały się własnością arcybiskupa gnieźnieńskiego). W tym czasie dostrzec można znaczną koncentrację osad otwartych w obrębie Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej, w dolinach rzek Bzury i Neru między Teleszyną a Moszczenicą oraz skupisko nadwarciańskie, od ujść Oleśnicy i Widawki do okolic Sieradza. Odosobnione punkty dostrzec można również w dolinie Pilicy. W okresie obejmującym XII i połowę XIII wieku ustalił powstanie 350 osad, w tym ok. 130 pewnych, a pozostałe hipotetycznie, w tym liczna grupa ok. 50 osad służebnych i ok. 170 wsi dziecięcinnych kolegiaty łączyckiej (Zajączkowski 1957, s. 5–20). Do połowy XIII wieku na obszarze łączyckiego i sieradzkiego powstało zatem w świetle materiałów pisanych przynajmniej 450 wsi. Przytoczone dane należy jednak traktować wyłącznie orientacyjnie w celu uchwycenia tendencji rozwoju.

Abstrahując od zaprezentowanej do tej pory analizy rozwoju osadnictwa w kontekście czynników politycznych, konieczne wydaje się szersze omówienie jego struktury przestrzennej (rys. 1). Analiza sieci osadniczej na badanym obszarze potwierdza wykazaną uprzednio prawidłowość, zgodnie z którą osadnictwo wczesnośredniowieczne koncentrowało się przede wszystkim w obrębie dolin rzecznych, stwarzających optymalne warunki zarówno obronne, jak i gospodarcze (Dylik 1948, s. 35–36). Gęstość zaludnienia była przy tym generalnie niższa aniżeli w regionach sąsiadujących, cechujących się większym zaawansowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego (Gieysztor 1963, s. 543–544). Wpływ na to miały niewątpliwie warunki polityczne (peryferyjność międzydzielnicowa), które wpłynęły na słabo rozwiniętą sieć grodową, a co za tym idzie również wiejską (Chmielowska 1975, s. 331–371). Rozwój osadnictwa odbywał się przy tym stopniowo, od niewielkich skupień osadniczych poprzez organizmy opolne i plemienne do zorganizowanej sieci osiedli towarzyszących grodom kasztelańskim. Nierównomierność zasiedlenia, przejawiająca się koncentracją osiedli nad Bzurą i Nerem, następnie nad Wartą i Pilicą oraz ich dopływami, przy niewielkim ich udziale na innych obszarach, wynikała z uwarunkowań przyrodniczych oraz prawno-politycznych.

W świetle dotychczasowych badań wyróżnić można na obszarze Polski Środkowej kilka podstawowych skupisk wczesnośredniowiecznego osadnictwa, wyraźnie korelujących z funkcjonującymi wówczas ośrodkami kasztelańskimi (Lalik 1967, s. 5–51). Największe i najlepiej rozwinięte skupisko osadnicze wykształciło się na bazie ośrodka w Tumie pod Łęczycą. Osady wiejskie w tym rejonie koncentrowały się w pradolinie warszawsko-berlińskiej, wzdłuż

równoleżnikowego odcinka Bzury i Neru. Jej zasięg wyznacza kolano Neru pod Łęką i ujściem Mrogi do Bzury pod Sobotą, na południu dolina Neru oraz górnej Bzury i jej dopływów: Moszczenicy, Mrogi i Mrożycy, na północy zaś dolina Ochni i górnej Rgilewki. Na obszarze tym funkcjonowała kasztelania łączycka, o powierzchni ok. 5 100 km². Osadnictwo, zwłaszcza najstarsze, skupiało się głównie w północno-zachodniej części kasztelanii. Część południowo-wschodnia była rzadziej zasiedlona i przez długi czas porośnięta puszcza (Dylik 1971, s. 63–82). Bliskie przestrzennie łączyckiemu było skupisko spicymierskie. Zlokalizowane było na południe od dzisiejszego Uniejowa, zaś jego główną osią była dolina Warty, gdzie koncentrowała się większość osad otwartych (Nadolski 1965, s. 701–712; Poklewski 1971, s. 437–446). W kasztelanii spicymierskiej (o powierzchni ok. 1 000 km²) osadnictwo otwarte rozprzestrzeniało się w kierunku puszczy na pograniczu z kasztelanią kaliską i łądzką na zachodzie oraz łączycką na wschodzie, jak również kierowało się w górę Warty, w kierunku Sieradza. Tam bowiem rozwijało się kolejne skupienie osadnicze od ujścia Moszny w górę po ujście Oleśnicy, gdzie zlokalizowanych było pięć grodów pierścieniowych oraz liczne stożkowe wraz z towarzyszącymi im osadami wiejskimi (Chmielowska 1962, s. 111–149). Oprócz głównego nagromadzenia osiedli w innych częściach tej dużej powierzchniowo kasztelanii (ok. 5 500 km²) powstawały inne skupienia, zwłaszcza w dolinach Grabi i Żegliny oraz drobniejsze wzdłuż Pisi i sięgające na południowym-wschodzie Widawki. Blisko z ośrodkiem sieradzkim związane było także skupisko w okolicach Pajęczna, Radomska i Przedborza z grodem pierścieniowym na Górze Chełmo i licznymi grodami stożkowymi. Było to luźne nagromadzenie osad w dorzeczu górnej Warty i Pilicy. W południowej części obszaru badań zauważyć można kolejne skupienie osad, pochodzących jednak głównie ze schyłkowej fazy omawianego okresu, koncentrujące się w rejonie dzisiejszego Wielunia i czoła opolnego w Rudzie (Wojtkowiak 1964, s. 145–164), tworzącej wówczas oddzielną kasztelanię (ok. 1 600 km²). Wyróżnić można również położone centralnie skupisko osadnicze powiązane z grodem w Rozprzy (Zajązkowski 1961, s. 197–202; Chmielowska 1966, s. 249–266), obejmujące głównie osady młodszego pochodzenia, które zlokalizowane były przede wszystkim w dolinie Łuciąży i częściowo Pilicy, przy jednocześnie nikłej koncentracji w części południowej kasztelanii (ok. 1 150 km²). Podobny charakter wykazywało skupienie wolborskie (Rosin 1975, s. 11–58), o niewielkiej powierzchni (800 km²), obejmujące osady wokół grodu w Rękoraju, położone w dolinie Wolbórki i Moszczenicy, przejęte w XII wieku przez biskupów włocławskich (Arnold 1968). Jeszcze mniejsze skupienie (ok. 200 km²) wykształciło się ponadto na południowy-zachód od dzisiejszej Łodzi. Było to tzw. opole chropskie. Jego rozwój nastąpił *de facto* dopiero po 1086 roku w okresie nadania kapitule krakowskiej. Od tego czasu powstawały tu kolejne osady z czołem w Piątkowisku, a w późniejszym okresie wokół siedziby dóbr kapitulnych w Pabianicach (Baruch 1930; Zajązkowski 1961, s. 131–154).



Rys. 1. Wiejska sieć osadnicza na obszarze Polski Środkowej do połowy XIII wieku w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Chmielowska (1975, s. 332–335)

3. Rozwój osadnictwa wiejskiego na obszarze w okresie pełnego i późnego średniowiecza w kontekście czynników prawno-politycznych

Jedną z cech charakterystycznych osadnictwa wczesnofeudalnego była, jak wcześniej wspomniano, duża niestabilność. Uwarunkowania te skłaniały przedstawicieli wielkiej własności ziemskiej do podjęcia w okresie pełnego i późnego średniowiecza starań w zakresie przyśpieszenia akcji osadniczych. Działania te nie miały jedynie na celu intensyfikację karczunku lasów oraz zagospodarowanie nieużytków, ale przede wszystkim implementację nowych rozwiązań prawno-ustrojowych, które zapewniałyby większą autonomię, a co za tym idzie umożliwiłyby wieloaspektowy rozwój posiadanych dóbr. Stało się to

możliwe dzięki uzyskaniu prawa tzw. immunitetu, zarówno ekonomicznego, jak i sądowiczego (Grodecki 1930). Pozwalał on możnowładcom świeckim i duchownym na zwolnienie poddanych od rozmaitych świadczeń feudalnych na rzecz władcy, a jednocześnie dawał im szerokie uprawnienia sądowicze w stosunku do ludności im podległej w ramach systemu lennego. Na immunizowanej ziemi pojawiały się zupełnie nowe możliwości reform gospodarczych oraz podejmowania akcji osadniczych. Doniosłe znaczenie w odniesieniu do prezentowanego tła społeczno-politycznego rozwoju osadnictwa w badanym okresie, przypisać należy upowszechnieniu się systemu czynszowego, który stopniowo zaczął przenikać do Polski wraz z dyfuzją rozwiązań prawa niemieckiego (Trawkowski 1960; Wajs 1986). Spowodował on wyraźne zmniejszenie dominującej do tej pory formy renty feudalnej, opartej na naturaliach, na rzecz postaci pieniężnej. Stanowiło to ogromny impuls dla ludności włościańskiej, która mogła po uiszczeniu świadczeń na rzecz feudała, swobodnie korzystać z wygospodarowanych nadwyżek, zarówno w zakresie potrzeb konsumpcyjnych, jak i inwestycyjnych. W okresie przejściowym, poprzedzającym rozpowszechnienie się lokacyjnego wzorca prawa niemieckiego osady funkcjonowały według nieco innego modelu opartego na rozwiązaniach tradycyjnych, określanego niekiedy mianem tzw. prawa polskiego (Tymieniecki 1936). Ich mieszkańcy rekrutowali się przede wszystkim z coraz mniej licznych chłopów wolnych, posiadających ziemię oraz włościan zależnych od możnowładców, z prawem jednak do opuszczania ziemi (*liberi hospites*, czyli tzw. wolni goście). Ustalali oni z panem warunki osadnicze, określające przywileje i ciężary feudalne. Wielkość świadczeń zależna była oczywiście od posiadanego gruntu. Zgoła odmienny od wsi na prawie niemieckim był jednak porządek prawny, niezapewniający samorządności.

Prawdziwy przełom w rozwoju sieci osadniczej, wywołało szerokie zastosowanie reguł prawa niemieckiego. W starszej literaturze przedmiotu toczył się spór, zwłaszcza z badaniami historiografii niemieckiej, o etniczny charakter tej kolonizacji. Rodzime studia historyczno-osadnicze dają podstawę, by twierdzić, że rozwój prawa niemieckiego w stosunku do ziem polskich odbywał się przede wszystkim na zasadzie przyjmowania obcych wzorców w zakresie norm prawno-sądowiczych, porządku społecznego i regulacji ekonomicznych oraz oryginalnego systemu rozplanowania osiedli (Kaczmarczyk, Szczaniecki 1951, s. 59–83). Nie ma wątpliwości, że obszary podlegające badaniom niniejszej pracy, a więc tereny Wschodniej Wielkopolski, w nikłym stopniu kolonizowane były przez osadników niemieckich (Kaczmarczyk 1945). Przeciwnie, bowiem nowe rozwiązania prawne stosowano przede wszystkim w odniesieniu do osad zamieszkałych przez ludność polską, przenoszonych na prawo niemieckie, rzadziej zaś lokowano w tym regionie wsie na tzw. „surowym korzeniu”.

Procedura lokacyjna osiedli obejmowała *de facto* kilka etapów. O ile nowa wieś nie leżała bezpośrednio w dobrach panującego, konieczne było uzyskanie odpowiedniego immunitetu dla duchownego lub świeckiego posiadacza

majątkości, potwierdzającego zwolnienie z niektórych ciężarów tzw. prawa książęcego. Na immunizowanej ziemi, po uzyskaniu promesy lokacyjnej od władcy, feudał mógł zawrzeć umowę, czyli swoisty kontrakt osadniczy z zasadźcą. Ten zaś zobowiązany był do sprowadzenia odpowiedniej liczby osadników i rozpoczęcia akcji rozmierzania wsi. Akt lokacyjny zawierał zazwyczaj informacje na temat praw i obowiązków sołtysa, którym zostawał najczęściej zasadźca oraz przepisy regulujące przywileje i powinności osadników na rzecz właściciela. Według A. Gąsiorowskiego (1962, s. 77–81) niekiedy stosowano również umowę ustną. Zgodnie z poglądem S. Kurasia (1971) spisanie kontraktu lokacyjnego było jednak koniecznością. W przypadku braku zachowania właściwego dokumentu, o lokacyjnej przeszłości wsi wnioskujemy zazwyczaj pośrednio, na podstawie informacji o nadziałach sołtysa lub sprzedaży sołectw. Stanowiąca większość, ludność kmiecia, miała charakter pełnorolny, gdyż posiadała, zgodnie z nowym systemem rozmierzania, łąn ziemi obejmujący ziemię orną i łąki. Pastwiska i tereny leśne pozostawały we wspólnym władaniu gromady. Sołtys wsi posiadał odpowiednio większy nadział ziemi w stosunku do kmieci, miał też prawo do polowania, łowienia ryb, zakładania jatek, karczem, młynów oraz korzystania z pewnej części czynszów i kar sądowych. Do jego obowiązków zaś należała egzekucja należności feudalnych, przewodnictwo w ławie sądowej i uczestnictwo w wyprawach wojennych (Samsonowicz 1972). Zagrodnicy, w tym rzemieślnicy, posiadali natomiast niewielki nadział ziemi, zazwyczaj nie przekraczający ¼ łąna. Zgodnie z dokumentami lokacyjnymi, podstawową formę renty feudalnej stanowił czynsz. Włościanie zobowiązani byli ponadto do płacenia podatku na rzecz państwa oraz dziesięciny dla Kościoła (Buczek 1972, s. 3–42). W pierwszym okresie funkcjonowania wsi na nowych zasadach odstępowano od egzekwowania należności feudalnych, co określa się zwyczajowo mianem wolnizny. Długość jej trwania zależna była od stopnia zagospodarowania wsi i wahała się zazwyczaj od 2 do 24 lat (dla osad lokowanych „in cruda radice”). Ślady dawnej wolnizny obecne są także do dziś w toponimii, na co wskazują niektóre nazwy miejscowości, typu Wola czy Lgota (Grodecki 1931).

Recepcja prawa niemieckiego odegrała zatem trudną do przecenienia rolę w ukształtowaniu się średniowiecznego krajobrazu osadniczego obszaru Polski Środkowej. Spowodowała ostatecznie transformację w kierunku gospodarki towarowo-pieniężnej. Wzmocnieniu uległa wolność osobista chłopów, którzy otrzymali ziemię w dziedziczne posiadanie, a nie jak poprzednio wyłącznie w bezterminową dzierżawę. Zapewniono ponadto osadnikom przywileje w postaci samorządu oraz prawo do opuszczania ziemi. Zaprzestano też przymusowej translokacji włościan, co w znaczący sposób przyczyniło się do stabilizacji osadnictwa. Rozwój nowych osiedli następował wyraźnie dwukierunkowo. Po pierwsze kolonizacja miała charakter wewnętrzny i obejmowała obszary wcześniej zasiedlone, lecz mimo to słabo zaludnione i zacofane gospodarczo. Po drugie zajmowano tereny do tej pory niezaludnione i kontynuowano

zagospodarowanie obszarów puszczańskich (Ślaski 1954, s. 83–86). W okresie późnośredniowiecznym zintensyfikowano planową akcję osadniczą, inspirowaną zarówno przez króla, jak i czołowych przedstawicieli możnowładztwa świeckiego i duchownego. Powstawały w tym czasie liczne wsie na tzw. „surowym korzeniu”, ale równie usilnie dokonywano przebudowy wsi już istniejących według nowych systemów prawno-ekonomicznych i wzorców morfologicznych. Wyraźnej poprawie uległa struktura przestrzenna osadnictwa. Chaotycznie rozmieszczone zagrody i małe, przysiółkowe osiedla ulegały stopniowej likwidacji lub konsolidacji w większe wsie o regularnej i skupionej zabudowie, stając się tym samym pod względem potencjału demograficznego i rangi administracyjno-ekonomicznej, znaczącymi jednostkami osadniczymi. Nowe osiedla lokowano głównie przy ważniejszych szlakach komunikacyjnych i w pobliżu ośrodków miejskich, pełniących ważne funkcje administracyjne oraz handlowe.

Po omówieniu generalnych prawidłowości w zakresie procesów zasiedlania w badanym okresie determinowanych czynnikami prawno-politycznymi, warto przyrzeć się bliżej kwestii regionalnej specyfiki rozwoju osadnictwa wiejskiego, uwzględniając przy tym przyrost osiedli oraz stosunki własnościowe w kontekście procesu lokacji na prawie niemieckim. Według zweryfikowanych przez autora obliczeń S. Zajączkowskiego dla obszaru Łęczyckiego i Sieradzkiego, w wyróżnionym przez niego trzecim okresie historyczno-osadniczym, obejmującym drugą połowę XIII wieku oraz niemal cały wiek XIV, powstało 429 punktów osadniczych (w tym 51 osad zaginionych oraz 11 o wątpliwej genezie), czyli stan zasiedlenia regionu uległ *de facto* podwojeniu. Dla okresu czwartego, który na podstawie periodyzacji stworzonej przez badacza, zawiera się między 1385 rokiem a początkiem XVI wieku, udało się ustalić w źródłach powstanie 1 613 punktów osadniczych, w tym 75 zaginionych i 2 wątpliwych (Zajączkowski 1966, s. 75–85; Zajączkowski 1969, s. 40–42; Figlus 2011). Z uwzględnieniem nazw miejscowości będących wyrazem podziałów majątkowych, z dodatkiem typu minor, maior, górny, dolny, czy duplex, triplex, osad tych było ogółem 1 751. Przytoczone dane należy jednak traktować z dużą ostrożnością. Mogą one posłużyć wyłącznie w celach uchwycenia tendencji rozwoju³. Jednoznacznie wnioskować można o stanie zasiedlenia regionu, opierając się dopiero na danych z początku XVI wieku. Wynika z nich, po zsumowaniu osad przypuszczalnie powstałych we wszystkich wyróżnionych przez S. Zajączkowskiego okresach osadniczych, że w Łęczyckiem

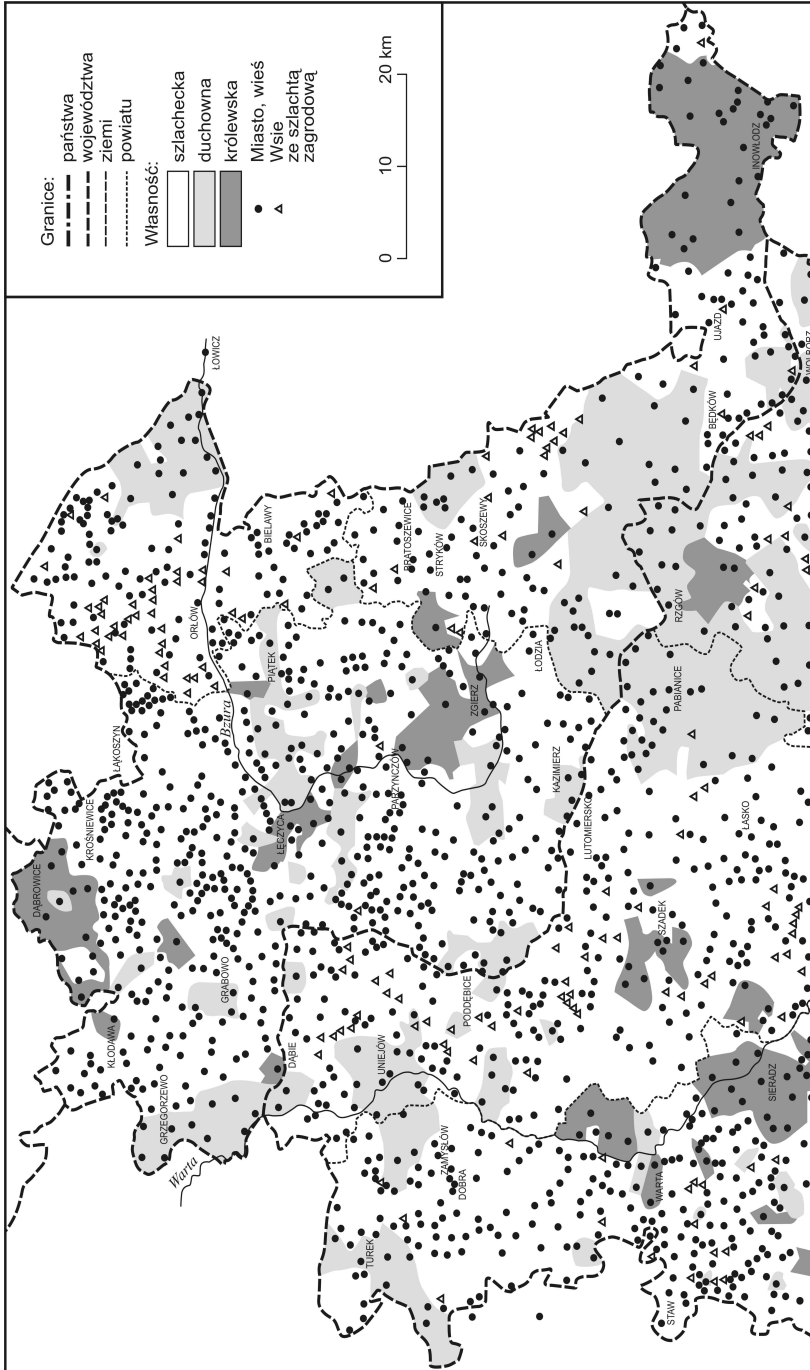
³ Znaczna część osad identyfikowanych w czwartym okresie mogła bowiem istnieć już w okresie wcześniejszym. Zdaniem R. Rosina (1959) podział na wskazane okresy jest bowiem arbitralny i wynika z dostępności źródłowej. Nagły przyrost osiedli w czwartym okresie jest bowiem uchwytany przede wszystkim w związku z funkcjonowaniem od końca XIV wieku ksiąg ziemskich, które z wyjątkiem dawnego powiatu piotrkowskiego i radomszczańskiego, w znacznej mierze zachowały się do czasów współczesnych i dają podstawę do pełnej rekonstrukcji rozwoju osadnictwa.

i Sieradzkim istniało wówczas 2 262 osiedla. Po odjęciu od tej liczby funkcjonujących w tym czasie 56 miast, uzyskujemy ostateczną informację o 2 206 wsiach zlokalizowanych na tym obszarze (Zajączkowski 1974, s. 13).

Z kwestią liczebności osad ściśle związany jest problem ich rozkładu przestrzennego (rys. 2ab). Dokonując analizy geograficznej stanu zasiedlenia badanego obszaru w okresie późnośredniowiecznym, łatwo dojść do przekonania, że intensyfikacji uległ rozwój osadnictwa wiejskiego na terenach od dawna już zagospodarowanych. Oprócz swoistego wypełniania luk i zagęszczania w odniesieniu do obszarów typowych dla osadnictwa okresu wczesnego średniowiecza, doszło także do pojawienia się mniejszych skupień wsi na terenach, które do tej pory nie były pokryte zwartą siecią osadniczą. Dalszemu, choć już niewielkiemu zagęszczeniu uległa sieć wsi w obrębie największego do tej pory skupiska łączyckiego. Składało się ono z dwóch części rozdzielonych szeroką doliną Bzury i dolnego Neru. Obejmowało zachodnią część ówczesnego powiatu orłowskiego, środkową część powiatu łączyckiego oraz północną część powiatu brzezińskiego. Silniejszemu zasiedleniu uległ rejon dawnej kasztelanii spycymierskiej, na terenie wykształconych w tym czasie powiatów sieradzkiego i szadkowskiego, w ich północnej części. Podobnie silne zagęszczenie można stwierdzić również w dolinie Warty, związane z rozwojem dotychczasowego skupiska sieradzkiego. Intensywniejsze niż dawniej osadnictwo pojawiło się nieco na południe i wschód, na Równinie Szadkowskiej i Równinie Łaskiej, tworząc tym samym nowe skupisko. Sieć osadnicza była tam co prawda niezbyt gęsta, ale dość równomierna (Zajączkowski 1972, s. 21–49). Wyraźnemu rozszerzeniu w kierunku Równiny Piotrkowskiej uległo w tym czasie skupisko zlokalizowane w dorzeczu Luciąży. Pewnemu rozwojowi uległ także, stosunkowo słabo do tej pory zasiedlony, rejon radomszczański. Na północny-zachód od skupiska woliborskiego rozwijało się intensywnie nowe skupisko w dolinie górnego Neru, związane z kompleksem majątkowym kapituły krakowskiej.

Jednym z najważniejszych czynników warunkujących kierunki rozwoju osadnictwa na omawianym obszarze była struktura własnościowa wsi (rys. 2ab)⁴. Własność królewska w tym czasie składała się z wielu tzw. starostw, obejmujących po kilka kluczy majątkowych, które nierzadko znajdowały się w tenucie różnych posiadaczy szlacheckich.

⁴ Uwzględniono trzy podstawowe kategorie własnościowe z epoki staropolskiej: monarszą, duchowną oraz szlachecką. Zjawisko przynależności osiedli wiejskich do miast (np. Wielunia) było marginalne i nie zostało uwzględnione. W artykule przedstawiono głównych posiadaczy ziemi na omawianym obszarze, ustalono liczbę osad do nich należących oraz ich rozkład przestrzenny. Na podstawie dostępnych materiałów źródłowych (lustracji królewskich, wizytacji dóbr duchownych, rejestrów poborowych) oraz dotychczasowych badań na ten temat, stan osadnictwa według typu własności został nakreślony sumarycznie w odniesieniu do schyłku omawianego okresu, tj. początku XVI wieku.



Rys. 2a. Wiejska sieć osadnicza na tle stosunków własnościowych na obszarze województwa łęczyckiego i sieradzkiego w połowie XVI wieku (województwo łęczyckie i północna część województwa sieradzkiego)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Dumin-Wasowiczowa (1998, s. 4)

W odniesieniu do obszaru województwa łęczyckiego i sieradzkiego, tworzącego zasadniczą część badanego obszaru, własność monarsza obejmowała ok. 6,5% wszystkich punktów osadniczych, z czego 133 osady w całości oraz 14 będących wspólną własnością króla oraz szlachty lub duchowieństwa. Posiadłości monarsze składały się na starostwa łęczyckie, przedeckie, inowłodzkie, sieradzkie, piotrkowskie, wieluńskie i ostrzeszowskie oraz tenuty: warcką, szczercowską, szadkowską, brzeźnicką i radomszczańską oraz szereg niewielkich kluczy majątkowych, rozproszonych na obszarze całej Polski Środkowej (por. Zajączkowski 1985, s. 9–47, 1986, s. 139–174). Własność duchowna według stanu uwidocznionego w *Liber beneficiorum* J. Łaskiego obejmowała ogółem 264 osady w całości oraz 16, w których nadziały posiadali również przedstawiciele szlachty lub monarcha. Stanowiło to zatem ok. 12,5% ogółu osad znanych w tym okresie z przekazów źródłowych na obszarze Łęczyckiego i Sieradzkiego. Własność duchowna była jednakże niejednolita i obejmowała *de facto* wielu właścicieli ziemskich (zob. Ingot 1927, Warężak 1929; Mitkowski 1947; Zajączkowski 1961, s. 131–154, 1964, 1987, 1989, s. 95–144, 2000)⁵.

⁵ Największym posiadaczem dóbr kościelnych w regionie było arcybiskupstwo gnieźnieńskie, które na początku XVI wieku władało 102 osadami, a ponadto 3 wsiami z udziałem kapituły łęczyckiej (co stanowiło zdecydowanie ponad $\frac{1}{3}$ wszystkich osad kościelnych w Łęczyckiem i Sieradzkim). Dobra arcybiskupstwa w tej części obszaru badań koncentrowały się przestrzennie w kluczu grzegorzewskim i piątkowskim oraz tenucie zduńskiej, uniejowskiej, sędziejowickiej. W odniesieniu zatem do całego obszaru Polski Środkowej arcybiskupstwo było największym posiadaczem ziemskim w tym czasie (ok. 250 wsi) i wykazywało największą aktywność osadniczą. Drugie miejsce pod względem stanu posiadania zajmowała diecezja włocławska, której dobra ziemskie obejmowały na tym terenie 49 punktów osadniczych w całości oraz 6 we wspólnym władaniu ze szlachtą (co stanowiło ok. $\frac{1}{5}$ wszystkich osad duchownych). Majętności te koncentrowały się na terenie dawnej kasztelanii wolborskiej i terenach blisko niej położonych, tworząc kilka kluczy majątkowych. Najwięcej wsi związanych z biskupstwem włocławskim zlokalizowanych było w obrębie dwóch dawnych powiatów: piotrkowskiego i brzezińskiego. Znaczące dobra w regionie posiadała z dawna, co było przedmiotem rozważań w poprzednim podrozdziale, kapituła katedralna krakowska. W omawianym okresie była ona właścicielem 37 osiedli w całości oraz jednej wsi przy współdziałaniu szlachty. Osady te przestrzennie związane były z obszarem dawnego opola chropkiego, a ze względu na szybki rozwój uposażenia kapitulnego, objęły znaczną powierzchnię powiatu szadkowskiego i częściowo brzezińskiego oraz piotrkowskiego. Nieco mniejszy udział w ogólnym stanie posiadania Kościoła miała także kapituła kolegiaty łęczyckiej, do której należało na początku XVI wieku 18 wsi w całości oraz 3 częściowo we współdziałaniu z arcybiskupstwem bądź królem. Spośród klasztorów największe dobra posiadali cystersi sulejowscy, których majątność ziemską obejmowała 14 osad w całości i jednej częściowo. Co ciekawe, mimo ich koncentracji w powiecie piotrkowskim, część wsi leżała również w powiecie łęczyckim i szadkowskim. Podobną liczbą osad dysponowała także kapituła katedralna gnieźnieńska, która w omawianym okresie dysponowała 14 wsiami i 5 częściami wsi, z czego zdecydowana większość

Zdecydowanie najliczniejsza grupa osiedli zlokalizowanych w Polsce Środkowej była jednak w posiadaniu szlachty. Statystycznie rzecz ujmując na obszarze Łęczyckiego i Sieradzkiego należało do niej na początku XVI wieku 1 836 punktów osadniczych oraz 28 osad będących we wspólnym władaniu z monarchą lub instytucjami kościelnymi. Stanowiło to ok. 81% wszystkich osiedli badanego obszaru. Własność ta była jednak bardzo rozdrobniona i rzadko tworzyła większe kompleksy majątkowe (Zajązkowski 1964, s. 119–143, 1966, s. 179–208). Grupa ta cechowała się małą zamożnością na tle innych regionów i odznaczała dużym rozdrobieniem majątkowym. Niekiedy nawet jedna osada należała do kilku lub kilkunastu właścicieli. Doskonale tendencja ta widoczna jest również w nazewnictwie nowych wsi, tworzonych w wyniku podziałów majątkowych. W źródłach spotykamy wsie typu duplex, triplex, quadruplex, a nawet sextuplex (Pruski) czy novem (Gumino). Wszystko to wpływało na małą aktywność osadniczo-gospodarczą szlachty, która szczególnie była widoczna w małej intensywności akcji lokacyjnej na prawie niemieckim.

Niezwykle istotne znaczenie w odniesieniu do rozwoju osadnictwa w omawianym okresie historycznym wykazywała akcja lokacji na prawie niemieckim⁶. Recepcja prawa niemieckiego objawiała się w osadnictwie dwoma podstawowymi kierunkami. Pierwszy obejmował tworzenie nowych punktów osadniczych, drugi zaś przenoszeniem istniejących osad na prawo niemieckie, czemu często towarzyszyły zmiany w rozplanowaniu. Regionalne badania historyczno-osadnicze na obszarze Polski Środkowej dowiodły jednak niewielkiej roli procesu lokacji dla zakładania zupełnie nowych osiedli, czyli „in cruda radice”⁷. Przyjrzyjmy się nieco bliżej procesowi lokacji w Łęczyckiem i Sieradzkim

zlokalizowana była w powiecie wieluńskim. W powiecie piotrkowskim 9 wsi posiadał ponadto klasztor norbertanów w Witowie. Taka sama liczba osad w ziemi wieluńskiej należała do klasztoru cysterek w Ołoboku. Porównywalnie, bo 8 wsi z powiatu łęczyckiego przynależało do opactwa kanoników regularnych w Trzemesznie. Po 4 wsie należały do klasztorów: cysterskiego w Jędrzejowie oraz kanoników regularnych w Mstowie. Pojedyncze wsie posiadały także inne klasztory, kapituły kolegiackie, liczne były także drobne uposażenia plebańskie.

⁶ Jej odtworzenie umożliwia analiza nielicznie zachowanych immunitetów królewskich oraz aktów lokacyjnych, ale głównie opiera się na badaniu materiałów źródłowych zawierających wzmianki na temat transakcji dokonywanych sołectwami oraz informacje o sołtysie czy wójcie oraz należących do nich polach. Są to pośrednie, aczkolwiek nie dające stuprocentowej pewności, dowody lokacji osad. Należy przy tym pamiętać, że sama zapowiedź lub zezwolenie na lokację nie zawsze doczekały się realizacji (Zajązkowski 1963b, s. 185–193).

⁷ Dowiedziono jednoznacznie lokacji osad zakładanych na surowym korzeniu w stosunku do relatywnie niewielkiej wsi, czego przykładami mogą być miejscowości: Rembieskie i Niwki w dobrach szlacheckich, Kobyle w majątnościach arcybiskupich, Huta Wiskicka, należąca do kapituły krakowskiej, Gazomia, Polichno, Gałków przynależne do biskupów włocławskich czy wieś Ostrowy, Krzewata i Grójec Wielki, zlokalizowane w domenie monarszej.

z wyszczególnieniem poszczególnych kategorii własnościowych. Przytoczone dane ilościowe, należy traktować orientacyjnie, jako przyczynek do określenia istniejących prawidłowości (por. Zajączkowski 1974). W okresie spisowania *Liber beneficiorum* J. Łaskiego (tj. lat 1511–1523) na obszarze Łęczyckiego i Sieradzkiego było ok. 392 wsi posiadających instytucje charakterystyczne dla osad lokowanych na prawie niemieckim (z czego co najmniej 108 znanych jest z okresu do 1385 roku). Z obliczeń autora wynika, że w stosunku do wszystkich znanych z tego okresu wsi, tj. ok. 2 206, udział wsi lokowanych wynosił 17,8%, co oznacza, że na każdą wieś lokowaną na prawie niemieckim w tym czasie przypadało ok. 4,6 wsi, które temu prawu nie podlegało. Do XVI wieku w wyniku działalności szlachty, lokowanych na prawie niemieckim zostało łącznie 159 wsi. W stosunku do wszystkich wsi będących w posiadaniu tej grupy społecznej, wsie lokowane stanowiły zatem odsetek wynoszący niecałe 10%. W dobrach królewskich lokowano na prawie niemieckim 80 jednostek osadniczych, co stanowi ok. 60% ogólnej liczby wsi domeny monarszej w tym okresie. W obrębie posiadłości duchownych lokowano do XVI wieku na prawie niemieckim ogółem 153 osiedla, co stanowi udział w stosunku do wszystkich wsi tej kategorii, niemal identyczny, jaki uzyskano dla osad będących w posiadaniu władcy. Dla przykładu w dobrach arcybiskupich lokowano przy tym ok. 74 osady (prawie $\frac{3}{4}$ wszystkich wsi tej domeny), 37 wsi lokowano w majątności biskupów wrocławskich (ok. $\frac{2}{3}$ wszystkich wsi tej domeny), 10 wsi w dobrach kapituły krakowskiej (ok. $\frac{1}{4}$ wszystkich wsi w tej majątności).

Przedstawiona analiza daje uzasadnioną podstawę by stwierdzić, że osadnictwo na prawie niemieckim propagowane było przede wszystkim przez wielką własność feudalną, reprezentowaną przez króla i jego przedstawicieli terenowych, a zwłaszcza przez władze kościelne (Żytkowicz 1962). Rozdrobniona majątkowo i zubożała oraz zasiedziała na wsi szlachta nie była natomiast szczególnie zainteresowana reformą lokacyjną. Lokalizacja skupisk wsi lokowanych na prawie niemieckim silnie koreluje zatem z rozkładem przestrzennym osiedli według kryteriów własnościowych, co było już przedmiotem rozważań w tej części pracy.

4. Rozwój osadnictwa wiejskiego w okresie nowożytnym w kontekście czynników prawno-politycznych

Początek okresu nowożytnego zwiastował nowy etap rozwoju wsi na ziemiach polskich. Ewolucja systemu ustrojowego, a w szczególności uprzywilejowanie polityczne i gospodarcze szlachty kosztem pozostałych grup społecznych, przemodelowało w znaczącym stopniu sytuację prawno-administracyjną wsi oraz odbiło swoje piętno w krajobrazie osadniczym (Żytkowicz 1970, s. 247–435; Wyczański 1973). Powstawanie wsi według nowego modelu organizacji przestrzennej w Polsce Środkowej stanowiło efekt oddziaływania

wielu czynników, ze szczególnym uwzględnieniem determinant politycznych, zarówno w skali ogólnokrajowej, jak i regionalnej.

Pierwsza faza znamiennych w skutkach przeobrażeń społeczno-politycznych na wsi miała miejsce już w XV wieku w związku z usankcjonowanym prawnie wzrostem znaczenia polityczno-ekonomicznego szlachty, dążącej do całkowitego podporządkowania warstwy chłopskiej i rozszerzenia zasięgu swych dóbr ziemskich. Jednocześnie nastąpił stopniowy rozwój systemu folwarczno-pańszczyźnianego, który w stosunkowo szybkim tempie spowodował zmiany oblicza wsi⁸. W odniesieniu do obszaru Polski Środkowej niewątpliwie podstawowe znaczenie wykazywały folwarki autonomiczne, nastawione na lokalny zbyt produktów rolnych w miastach, w związku z fizjograficznymi ograniczeniami transportu śródlądowego oraz wzrostem zapotrzebowania na zboża w miastach. Tym bardziej, iż w omawianym okresie lokowanych zostało kilka nowych ośrodków miejskich, funkcjonujących głównie jako centra wielowioskowych dóbr szlacheckich (Rosin 1959; Kulesza 2001). Ogromne znaczenie dla funkcjonowania nowego systemu ekonomicznego miały przede wszystkim sygnalizowane uprzednio przemiany w sferze społeczno-politycznej. Polegały one na uprzywilejowaniu i swobodzie aktywności gospodarczej szlachty przy jednoczesnym ograniczaniu swobody osobistej chłopów. Zapoczątkowano w ten sposób proces refeudalizacji stosunków społecznych. Szlachta, korzystając ze słabości ustrojowej ówczesnej Rzeczypospolitej, wymuszała na panujących kolejne ustępstwa polityczne. Folwarki stały się z czasem podstawowym źródłem dochodów szlachty, a ich funkcjonowanie opierało się na świadczeniach ludności chłopskiej w ramach obowiązków pańszczyźnianych (Żytkowicz 1985). Wśród wielu aktów prawnych sankcjonujących rozwój nowego systemu ekonomicznego były niewątpliwie tzw. statuty piotrkowskie z 1496 roku, które w znaczącym stopniu ograniczały możliwości przemieszczania się ludności wiejskiej i wychodźstwo chłopów do miast. Szlachcie chodziło w ten sposób o zatrzymanie jak największej liczby osób zdolnych do pracy w ramach posiadanych przez siebie dóbr ziemskich. Postanowienia te zainicjowały proces

⁸ Na gruncie historii gospodarczej pojęcie folwarku stosowane jest zwyczajowo w odniesieniu do wielkiego gospodarstwa rolnego, nastawionego na produkcję towarową, wykorzystującego pracę przymusową chłopów (renta feudalna w formie pańszczyzny), a w znikomym tylko stopniu opartego na pracy najemnej (Rutkowski 1986, s. 232–263). Rozwój systemu folwarczno-pańszczyźnianego w Polsce uwarunkowany był wieloma czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Geneza folwarku wiązała się ściśle z dualizmem gospodarczym w Europie, jaki wytworzył się w dobie odkryć geograficznych. Doskonała koniunktura na produkty rolne w zachodniej Europie, wynikająca z rewolucji cenowej, stymulowała eksport zboża z Europy Wschodniej (Wyczański 1954). Proces ten intensyfikował rozwój systemu folwarcznego, zwłaszcza w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Niewątpliwie istotnym czynnikiem stymulującym popyt na produkty rolne, a zwłaszcza zboże, okazał się wzrost znaczenia handlu wewnętrznego (Topolski 1977).

prawodawczy, którego celem było stopniowe przytwierdzenie chłopów do ziemi. Zgodnie z obowiązującym prawem, grunt na którym gospodarowali chłopci nie stanowił ich własności, gdyż był on w posiadaniu władcy, instytucji kościelnych lub szlachty. Zwyczajowo było to jednak użytkowanie dziedziczne, choć istniały pewne możliwości usunięcia chłopów z gospodarstwa lub zamiany jego gruntów. Główną formą renty feudalnej była pańszczyzna. W 1518 i 1520 roku na sejmie bydgoskim i toruńskim postanowiono wprowadzić pańszczyznę w postaci przymusowej pracy na roli pańskiej. W związku z tym, że nie uregulowano górnej granicy tego świadczenia, dawało to możliwość dowolnego zwiększania obciążeń pańszczyźnianych, które w ciągu XVII i XVIII wieku stale rosły, osiągając wymiar nawet 4–5 dni pracy w tygodniu z łanu ziemi chłopskiej (Zientara 1956, s. 3–47; Tymieniecki 1958). W ten sposób doszło z czasem do całkowitego podporządkowania chłopów względem właścicieli ziemskich, co szczególnie odbiło się na kondycji społeczno-gospodarczej dóbr, będących w posiadaniu szlachty, gdzie zakres obciążeń feudalnych był najwyższy spośród wszystkich kategorii własnościowych. W połowie XVII wieku wystąpiły pierwsze objawy kryzysu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej⁹. Niewątpliwie jednym z najistotniejszych czynników warunkujących kryzys istniejących folwarków środkowopolskich i zahamowanie powstawania nowych jednostek osadniczych były długotrwałe wojny: liczne bitwy, oblężenia i przemarsze nieprzyjacielskich, własnych i sprzymierzonych armii powodowały gigantyczne spustoszenia w sieci osadniczej. Wiele wsi omawianego obszaru dotknął nie tylko regres ludności, zniszczenia zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, rekwizycje inwentarza, ale nierzadko również zanik funkcjonowania lub translokacja. Dotyczy to w szczególności okresu połowy XVII wieku, w trakcie najazdu szwedzkiego, a następnie w trakcie wojny północnej na początku XVIII wieku, kiedy zniszczenia wojenne osiągnęły swe apogeum w związku z ciągłymi przemarszami wojsk szwedzkich, polskich, rosyjskich i saskich (Rusiński 1957, s. 435–449; Ćwiek 1966, s. 177–179). W tych warunkach szukano możliwości wyjścia z kryzysu, którego jednak nie udało się przezwyciężyć mimo wielu prób ekstensyfikacji, polegających na stałym powiększaniu areалу gospodarstw i wymiaru pańszczyzny. Wskutek wzrostu zasięgu folwarków i obciążeń feudalnych, zauważyć można w źródłach pisanych i kartograficznych stopniowy spadek ilości gospodarstw kmiecych przy jednoczesnym wzroście karłowatych

⁹ Jednym z nich był wyraźny spadek cen na produkty rolne, co ograniczyło znacząco eksport zboża na zachód Europy. Istotny był też proces stopniowego spadku znaczenia miast, co w przypadku miast środkowopolskich, było szczególnie widoczne. W hierarchii sieci osadniczej dominowały tu bowiem niewielkie ośrodki, o małym zasięgu zaplecza ekonomicznego i możliwościach oddziaływania (Figlus, Kaczyńska 2012, s. 199–208). Degradacji wielu miast do rzędu wsi towarzyszył ponadto, paradoksalny z punktu widzenia gospodarczych podstaw urbanizacji, proces stopniowej agraryzacji.

nadziałów chłopskich, co powodowało wzrost liczebny ludności zagrodniczej i pozbawionej ziemi grupy chałupników i komorników.

Przyjrzyjmy się bliżej kwestii genezy, rozwoju i struktury agrarnej wsi folwarcznych w Polsce Środkowej. Nie ma jak dotąd pełnej jasności w zakresie jednoznacznego ustalenia genezy założeń folwarcznych na ziemiach polskich, w tym także na obszarze obejmującym teren badań niniejszej pracy. Prawdopodobnie wywodzą się z późnośredniowiecznego praedium, choć ich charakter znacząco odbiegał od folwarków znanych z czasów nowożytnych¹⁰. Według ustaleń S.M. Zajączkowskiego (1969, s. 62–71) dla ziemi łęczyckiej i sieradzkiej, w świetle materiałów zestawionych przez J. Łaskiego w 1523 roku, na 2 262 punkty osadnicze odnaleźć można 1 455 wzmianek o folwarkach, z czego 1 243 dotyczy własności szlacheckiej. Choć liczebność ta wydaje się stosunkowo duża, to jednak trzeba zaakcentować, że częstokroć były to jedynie pojedyncze nadziały ziemi (*agri praediales*), a nie większe struktury osadnicze. Według badań B. Baranowskiego (1955) rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce Środkowej rozwinął się później niż w innych regionach kraju. Niewątpliwie wpływ na ten stan rzeczy miało kilka czynników prawno-własnościowych. Otóż, jak wcześniej wykazano, na obszarze Polski Środkowej mamy do czynienia z wyraźną dominacją własności szlacheckiej, z czego zdecydowana większość wsi należała do szlachty jednowioskowej lub częściowej (Sobczak 1955). Nie brakowało również zupełnie zubożałej szlachty zagrodowej. Brak możliwości finansowych oraz zacofanie gospodarcze decydowało w znacznej mierze o spowolnionym tempie tzw. „ufolwarcznienia” wsi środkowopolskich. Ze względów fizjograficznych brakowało także

¹⁰ W literaturze przedmiotu funkcjonują rozbieżne względem siebie stanowiska odnoszące się do zasygnalizowanego problemu. Reprezentanci pierwszego kierunku, w tym B. Wachowiak, B. Baranowski, B. Zientara, K. Tymieniecki uznali, że folwark jest zjawiskiem stosunkowo późnym, a jego początków należy doszukiwać się dopiero w fazie kształtowania się stosunków pańszczyźnianych, w warunkach postępującej refeudalizacji na początku epoki nowożytnej. Przeciwnego zdania są inni badacze, w tym R. Grodecki, S. Inglot, A. Wyczański i W. Rusiński, którzy uważają, że genezy folwarków z okresu nowożytnego należy doszukiwać się ze znanych już ze średniowiecza gospodarstw feudała, określanych w źródłach mianem *praedium*. Warto w tym kontekście pokreślić, iż zarówno wczesna, jak późniejsza historycznie forma folwarku pozostawały w bezpośrednim użytkowaniu feudała. Wyraźne są natomiast oczywiste różnice między nimi w zakresie specyfiki funkcjonalnej, organizacji produkcji i systemu pracy. Na obszarze Polski Środkowej znane są pojedyncze wzmianki źródłowe o istnieniu dawnego typu folwarku (*praedium*) już w XIII i XIV wieku. Dotyczy to w szczególności części wsi bezpośrednio użytkowanych przez instytucje kościelne (np. folwarki we wsi Kiełczewek, Kluki i Makowska w dobrach arcybiskupich). Liczba tego typu osad lub ich części wzrosła w XV wieku. W majątnościach monarszych odnajdujemy wzmianki o 4 folwarkach (w tym jeden z XIV wieku), a w dobrach szlacheckich o 54 folwarkach (w tym jeden z XIV wieku). Jest to zatem liczba stosunkowo niewielka, a charakter i zasięg tych osad jest zupełnie inny niż w czasach późniejszych.

możliwości zorganizowanego transportu zboża w celach eksportowych. Jak wcześniej sygnalizowano, rozwijać mogły się jedynie drobne folwarki działające na potrzeby lokalnego rynku zbytu. Dopiero w połowie XVIII wieku, w warunkach względnego spokoju, możliwe było niewielkie ożywienie gospodarcze, widoczne w zakresie gospodarki rolnej. Sprzyjało to niewątpliwie ponownemu wzrostowi liczebności i areалу folwarków. Rozdrobnienie majątkowe i słabość gospodarza szlachty zamieszkującej obszar Polski Środkowej z pewnością stanowiły czynniki decydujące o niewielkiej wielkości folwarków¹¹.

Niezwykle istotną kwestią, wymagającą omówienia z punktu widzenia kształtowania się organizacji przestrzennej wsi, jest rozwój zasięgu folwarków we wsiach środkowopolskich. Rozszerzanie areалу zajmowanego przez folwark odbywało się na wiele sposobów. Wśród nich warto wymienić m.in. karczunki obszarów leśnych, wykorzystanie pustek osadniczych i zajmowanie części gospodarstw chłopskich (Kamler 1976)¹². Warto podkreślić rolę, jaką odegrał dla powstawania i rozwoju folwarków środkowopolskich wykup sołectw. Możliwe to było głównie za sprawą realizacji ustawy sejmowej z 1423 roku, która przeszła do historii pod nazwą statutu warckiego (Wyczański 1964, s. 28–69). Dawała ona możliwość pozbawienia ziemi „krnąbrnego” sołtysa poprzez przymusową sprzedaż sołectw na rzecz właścicieli wsi. Sołtysi, którzy dysponowali od momentu lokacji wsi kilkunastoma gospodarstwami, stanowili dla lokalnej

¹¹ Według obliczeń S.M. Zajączkowskiego (1970) w początkach okresu nowożytnego wielkość folwarku szlacheckiego w ziemi łęczyckiej i sieradzkiej była niewielka i przeciętnie wynosiła zaledwie 1,83 łana. Wyniki te w generaliach potwierdzają badania B. Baranowskiego (1964), wielkość folwarku w tym regionie na 2–3 łany, a więc ok. 34–51 ha ziemi. Oznacza to, że folwarki środkowopolskie były, zgodnie z danymi dostarczonymi przez A. Wyczańskiego (1959), o połowę mniejsze niż folwarki w skali ogólnopolskiej (4 łany). Według ustaleń B. Baranowskiego (1957), pod koniec XVIII wieku przeważały już folwarki większe, 3–5 łanowe, a zatem obejmujące ok. 51–80 ha ziemi.

¹² Niewątpliwie jednym z ważniejszych czynników było tworzenie nowych folwarków w wyniku zajmowania tzw. pustek osadniczych. Działo się to często na skutek wojen i klęsk elementarnych: epidemii lub pożarów. Spośród wsi, dla których posiadamy informacje źródłowe na ten temat, przykładem folwarku szlacheckiego o takiej genezie jest Branica Rębiszewska. Na 10 folwarków arcybiskupich, znanych z przekazów źródłowych z początku XVI wieku, aż 5 utworzonych zostało na bazie pustek osadniczych (Bąków Górny, Bogoryja, Niemysłów, Pieczew i Smardzew). Z zaborem pustek spotykamy się również w dobrach monarszych, np. we wsi Błonie i Lubochnia. Sposobem tworzenia lub powiększania folwarków był, jak wcześniej sygnalizowano, karczunek lasu i zagospodarowanie nieużytków. W świetle dotychczasowych badań można jednak stwierdzić, że w Polsce Środkowej na niewielką skalę prowadzono taką aktywność osadniczą z uwagi na konieczność wykorzystania znacznych nakładów finansowych, których brakowało rozdrobnionej szlachcie łęczyckiej i sieradzkiej (Zajączkowski 1969, s. 62–71).

szlachty konkurencję. Z tego względu w ciągu całego wieku XVI i XVII obserwujemy proces stopniowego wykupu majątków sołtysich. W kontekście rozważań ujętych w poprzednim rozdziale na temat procesu lokacji wsi środkowopolskich, wydaje się oczywiste, że wykup sołectw wykazywał dużo większe znaczenie w dobrach monarszych czy duchownych, gdzie spotykamy dużo większy udział wsi lokowanych na prawie niemieckim, niż we wsiach stanowiących majątności feudałów szlacheckich, gdzie wsi lokowanych było zdecydowanie mniej¹³.

Pamiętając, że w Polsce Środkowej wyraźnie dominowała własność drobno-szlachecka, a pojedyncze wsie miały nieraz wielu właścicieli, dochodziło często do podziałów majątkowych, których efektem było powstawanie nowych wsi na bazie starych. Proces ten czasami określa się mianem „pączkowania” na płaszczyźnie osadniczej i wywoływał on oczywiście zmiany w rozplanowaniu istniejących wsi, które ulegały podziałom. Dla przykładu, badania prowadzone przez T. Figlusa (2011, s. 124–127) dla obszaru województwa łęczyckiego pozwoliły zidentyfikować aż 148 wsi powstałych od fazy schyłkowej średniowiecza do końca XVI wieku w wyniku procesu podziałów majątkowych. I tak chociażby na bazie wsi Witaszewice, powstały w tym czasie sąsiednie Witaszewiczki, obok Łętkowa (później dla odróżnienia Dużego) powstał Łętków Mały, obok Charbic (później dla odróżnienia Górnych) utworzono Charbice Dolne, a na bazie starego Pniewa powstały od imion właścicieli osady Pniewo Klimuntowe czy Pniewo Ostałowe.

Trudna sytuacja społeczno-polityczna kraju i rosące problemy ekonomiczne, wynikające z niewydolności systemu folwarczno-pańszczyźnianego, stanowiły w okresie nowożytnym impuls dla właścicieli ziemskich do działań mających na celu przeciwdziałanie negatywnym skutkom kryzysu. W tych warunkach pojawiły się tendencje do ponownego wprowadzenia na lokalną skalę ustroju czynszowego i zmiany osadnicze, umożliwiające polepszenie sytuacji materialnej posiadanych dóbr. Należy jednocześnie podkreślić, że w wyniku wspomnianych wcześniej skutków toczących się na terenie Rzeczypospolitej wojen, które nie ominęły również obszaru Polski Środkowej, znaczna część wsi była całkowicie zniszczona i wyludniona, a grunty orne leżały odłogiem. Rozdrobniona majątkowo szlachta pozbawiona była zaś środków finansowych na odbudowę zniszczonych folwarków i gospodarstw chłopskich (Baranowski 1970). Istniały ponadto rezerwy ziemi na terasach zalewowych i obszarach, gdzie poziom wód gruntowych był położony płytko pod powierz-

¹³ Przykładem folwarku w domenie monarszej, którego geneza wiąże się z wykupem sołectwa są: Brodnia, Jakubice, Niwki, Majków czy Męcka Wola. Wśród wsi duchownych warto wymienić Goszczanów i Kowale Księżę w dobrach arcybiskupich (Topolski 1955), Wardzyn i Wiaderno w dobrach kapituły krakowskiej (Fijałek 1952). Do wsi szlacheckich, gdzie folwark powstał w omawiany wyżej sposób zaliczyć można np. Zamość pod Burzeninem oraz Sochę Małą (Zajączkowski 1970).

chnią ziemi. Zagospodarowanie tychże stref wymagało jednak specyficznych umiejętności w zakresie procesów melioracyjnych, których miejscowi zazwyczaj nie posiadali. Wszystkie wymienione wyżej determinanty stanowiły bodziec do rozwoju w XVIII wieku na obszarze Polski Środkowej osadnictwa typu ołęderskiego, znanego już znacznie wcześniej w wielu regionach kraju (Figlus 2009).

Według historyografów niemieckich, m.in. W. Maasa, na obszarze ziem łęczyckiej i sieradzkiej zidentyfikować można ogółem 184 wsie ołęderskie, z czego 102 przypadają na Łęczyckie, a 62 na Sieradzkie. Późniejsze badania, oparte na kwerendzie materiałów źródłowych, pozwoliły zweryfikować te dane, które okazały się zawyżone. Zdaniem J. Goldberga (1957, s. 67–110) na obszarze tym powstało 71 wsi ołęderskich, z czego w ziemi łęczyckiej utworzono ich 60, zaś w ziemi sieradzkiej 11. Rozwój osadnictwa ołęderskiego następował sukcesywnie na obszarze Polski Środkowej w latach 1779–1793. Zakres liczbowy nowych lokacji wiejskich następował dość nierównomiernie. Średnio rocznie powstawało bowiem ok. 2–6 nowych wsi ołęderskich. Wyjątek stanowi rok 1789, kiedy utworzono aż 12 nowych osad oraz kolejny rok, w którym zanotowano powstanie 14 wsi ołęderskich. Lokacje wsi czynszowych następowały w różnych kategoriach własnościowych dóbr ziemskich. W ziemi łęczyckiej powstało 9 wsi w królewskich, zwłaszcza w majątności sobockiej (np. Rochów), 10 wsi duchownych, głównie arcybiskupich w kluczu grzegorzewskim (np. opustoszałe uprzednio Kobyle) i 41 wsi z inicjatywy prywatnych właścicieli (np. Zabieniec, Janów). W Sieradzkim wsi ołęderskich było zdecydowanie mniej, głównie w powiecie szadzkowskim, w tym 2 wsie w domenie monarszej, 3 duchowne (np. Chechło w dobrach kapituły krakowskiej) oraz 6 wsi w majątnościach szlacheckich (np. Paprotnia).

W pierwszym okresie pochodu osadnictwa ołęderskiego, tj. w XVI i XVII w., a więc nim dotarło do terenów środkowopolskich, opierało się głównie na osadnikach mennonickich, przybyłych z Niderlandów. Z czasem jednak, osadnictwo to utraciło swój jednolity charakter pod względem etnicznym. Nowa fala osadnictwa, po okresie wojen szwedzkich, nie miała już praktycznie nic wspólnego z rdzennym nurtem ołęderskim (Szałygin 2008). W związku z powyższym, sformułowanie „osadnictwo ołęderskie” w odniesieniu do ziem środkowopolskich nie można utożsamiać z etniczno-religijnym pochodzeniem mieszkańców nowo zakładanych wsi. Osadnictwo ołęderskie *sensu largo* nie ma bowiem konotacji ściśle narodowościowych, lecz odnosi się do podstaw prawno-administracyjnych kolonizacji na obszarach wiejskich oraz specyficznego sposobu gospodarowania. W sensie prawnym bardziej adekwatne wydaje się wręcz sformułowanie „prawo ołęderskie”, które opierało się na zasadach: wolności osobistej chłopów, dzierżawy wieczystej z możliwością dziedziczenia, renty pieniężnej, jako podstawowej formy obciążenia feudalnego oraz solidarnej odpowiedzialności całej gminy wobec właściciela ziemskiego (Burszta 1958, s. 108–119).

W wyniku II rozbioru Polski dokonanego w 1793 roku obszary ziemi łączyckiej i sieradzkiej znalazły się pod bezpośrednią jurysdykcją Prus. W stosunkowo szybkim tempie wprowadzono na zajętych terenach nowy system administracyjny, ustanawiając prowincję Prus Południowych (Wąsicki 1957). Zainicjowano działania na płaszczyźnie politycznej i gospodarczej, mające na celu stopniową integrację przyłączonych terenów polskich z obszarem rdzeniowym państwa pruskiego. Jednym z instrumentów tejże polityki była realizacja procesu osadniczego, tzw. kolonizacji fryderycjańskiej. Była to akcja, której nazwa odnosi się bezpośrednio do postaci króla Prus Fryderyka II i jego następców. Podstawowym założeniem wzmożonej aktywności osadniczej była przede wszystkim germanizacja nowo podbitych obszarów oraz ich aktywizacja gospodarcza (Zimmermann 1915). W 1798 roku król Prus podjął decyzję w sprawie rozszerzenia zasięgu inspirowanej przez siebie kolonizacji na obszarze Prus Południowych (Wąsicki 1953, s. 137–179). Niewątpliwie czynnikiem sprzyjającym temu przedsięwzięciu była przeprowadzona w 1796 roku sekularyzacja dóbr duchownych i przejęcie ich na własność przez rząd pruski. Tereny te stanowiły bowiem doskonałą rezerwę terenową do przeprowadzenia na szeroką skalę akcji osadniczej. Akcję osadniczą rozpoczęto tuż przed 1800 rokiem i sukcesywnie kontynuowano w kolejnych latach, aż do 1807 roku, tj. do momentu powstania Księstwa Warszawskiego (Heike 1979; Schiewe 2000, s. 293–360). Według ustaleń autora pracy, na interesującym nas obszarze lokowano w tym czasie 16 wsi związanych ściśle z falą osadnictwa fryderycjańskiego. Nowe osady lokalizowano przede wszystkim w dobrach łąznowskich, stanowiących wcześniej własność biskupów włocławskich i mniejszym stopniu monarszych, w dobrach pabianickich, należących uprzednio do kapituły krakowskiej, dobrach zdziechowskich, w pobliżu miasta Kazimierz oraz dobrach tkaczewskich, na południe od Łęczycy, należących wcześniej po części do kapituły łączyckiej, a po części do arcybiskupów gnieźnieńskich¹⁴.

W celu zachęcenia do osiedlania się stosowano różnego rodzaju ulgi i przywileje. Mieszkańcy nowo zakładanych osad mogli cieszyć się wolnością osobistą, zwolnieni byli od służby wojskowej. Stosowano także powszechnie wolnicę, tj. czasowe zwolnienie od obciążeń czynszowych. Warto zaznaczyć, że

¹⁴ Identyfikacji osad dokonano przez pryzmat analizy kontraktów lokacyjnych i innych wzmianek źródłowych. W dobrach łąznowskich lokowano wsie: Groembach (Łaznowska Wola: 1800 r.), Grünberg (Zielona Góra: 1803 r.), Neusulzfeld (Nowosolna: 1801 r.), Neu-Wionczyn (Wiączyń Nowy: 1803 r.), Ober-Wionczyn (Wiączyń Górny: 1803 r.), Friedrichshagen (Augustów: 1803 r.), Unter-Wionczyn (Wiączyń Dolny: 1803 r.), Wilhelmswalde (Borowa: 1803 r.), w dobrach tkaczewskich wsie: Friedrichsruhe (Aleksandria: 1806 r.), Kleingörne (Małogórne: 1798 r.), Neu-Württemberg (Tkaczewska Góra: 1800 r.), w dobrach zdziechowskich wsie: Schöneich (Stare Krasnodęby: 1802 r.), Engelhardt (Aniołów: 1806 r.), w dobrach pabianickich wsie: Königsbach (Bukowiec 1803 r.), Effingshausen (Starowa Góra: 1800 r.) i Hochweiler (Markówka: 1800 r.) – (por. Breyer 1938; Kossmann 1942).

mniej zamożnym osadnikom oferowano również pomoc finansową w tworzeniu zabudowy mieszkalnej i gospodarczej oraz dostarczaniu inwentarza żywego i narzędzi pracy na roli. W wyniku trudnych warunków ekonomicznych, zwłaszcza niewielkiego areалу gruntowego i słabej jakości gleb, znaczna część osadników sprzedała swe majątki i wyemigrowała na wschód, w kierunku Wołynia i Besarabii. Część przeniosła się do miast, część zaś powróciła do macierzystych stron (por. Woźniak 1995, 2013).

5. Podsumowanie

Dotychczasowe rozważania pozwalają jednoznacznie potwierdzić, że rozwój wiejskiej sieci osadniczej przedrozbiorowego województwa łęczyckiego i sieradzkiego w znacznej mierze zdeterminowany został czynnikami prawno-politycznymi. Determinanty te dostrzegalne są w różnych skalach czasowych i przestrzennych, a efekty ich oddziaływania zaznaczają się w zmieniających się stosunkach społeczno-własnościowych oraz systemach gospodarowania.

Na rozwój osadnictwa wiejskiego w okresie wczesnego średniowiecza na badanym obszarze największy wpływ miał rozpad wspólnoty pierwotnej oraz stopniowa feudalizacja stosunków społecznych uwarunkowana sytuacją ustrojową. Niezwykle istotną okazała się organizacja przestrzenna w zakresie administracji oparta na rozbudowanym systemie zespołów grodowych funkcjonujących jako centra rozwoju sprzężonych z nimi osad otwartych, stanowiących ich naturalne zaplecze ekonomiczne. W okresie pełnego i późnego średniowiecza zasadnicze znaczenie dla rozwoju osadnictwa wiejskiego wykazywała recepcja prawa niemieckiego, które dało impuls dla lokacji wsi opartych na zupełnie odmiennych niż poprzednio wzorcach prawnych funkcjonowania, związanych przede wszystkim z oczynszowaniem chłopów, autonomią i regularnym modelem rozplanowania. Niemniej istotne były również determinowane politycznie stosunki własnościowe. Sprzyjał temu rozwój wielkiej własności ziemskiej, ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia dóbr kościelnych, które na bazie uzyskanych beneficjów w głównej mierze partycypowały w rozwoju osadnictwa lokacyjnego. W okresie nowożytnym doszło do swoistego regresu, który przejawiał się w sankcjonowanej politycznie refeudalizacji stosunków społecznych, której efektem był rozwój na szeroka skalę w Łęczyckiem i Sieradzkim osadnictwa folwarcznego opartego na pańszczyźnie chłopów. Jednocześnie rozdrobnienie majątkowe szlachty sprzyjało powstawaniu licznie nowych wsi bazujących na skomplikowanych podziałach własnościowych. Przełomem w tym zakresie okazał się dopiero rozwój osadnictwa ołędzkiego, opartego na zupełnie innych zasadach prawno-ustrojowych oraz kolonizacja fryderycjańska, która dała początek nowej fali osadnictwa na obszarze dawnych dóbr królewskich i kościelnych, podporządkowana zresztą wyraźnie celom politycznym ówczesnej administracji pruskiej.

LITERATURA

- Arnold S., 1968, Władztwo biskupie na grodzie wólborskim w wieku XIII, [w:] Arnold S., *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa.
- Baranowski B., 1955, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, 1(1).
- Baranowski B., 1957, *Wielkość folwarków szlacheckich w Łęczyckiem w XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, 1(5).
- Baranowski B., 1964, *Wieś łęczycka w XVII i XVIII w.*, [w:] *Ziemia łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź.
- Baranowski B., 1970, *Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1(72).
- Bardach J., 1960, *Polskie państwo wczesnopiastowskie*, „Kwartalnik Historyczny”, 67(4).
- Baruch M., 1930, *Rzgów i wsie okoliczne: studia i szkice historyczne z dziejów dawnej włości kapitulnej krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Pabianice.
- Borawska D., 1964, *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI w.*, Warszawa.
- Breyer A., 1938, *Deutsche Siedlungen in Mittelpolen*, [w:] Kauder V. (red.), *Das Deutschtum in Mittelpolen*, Leipzig.
- Buczek K., 1958, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków.
- Buczek K., 1970, *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne”, 13(2).
- Buczek K., 1972, *Powozowe-poradlnie-podymne*, „Przegląd Historyczny”, 63(3).
- Burszta J., 1958, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi*, Wrocław.
- Chmielowska A., 1962, *Osadnictwo otwarte i podgrodowe z XI–XIII w. w Sieradzu*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 7.
- Chmielowska A., 1966, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym kompleksem osadniczym w Rozprzy, pow. Piotrków Trybunalski*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 13.
- Chmielowska A., 1975, *Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 22.
- Chmielowska A., 1979, *Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski Środkowej*, „Acta Universitatis Lodzensis, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1(36).
- Ćwiek Z., 1966, *Z dziejów wsi koronnej XVII w.*, Warszawa.
- Dobosz J., 2002, *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań.
- Dobrowska M., 1961, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa.
- Dulinicz M., 2001, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.

- Dunin-Wąsowiczowa A., 1998, *Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwie sieradzkim i łęczyckim w końcu XVI wieku*, [w:] Rutkowski H. (red.), *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. I, Mapy i plany, Warszawa.
- Dylik J., 1948, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, „Acta Geographica Lodziensia”, 2.
- Dylik J., 1971, *Województwo ze stolicą bez antenatów. Geografia historyczna województwa łódzkiego*, Łódź.
- Figlus T., 2009, *Z badań na rozwoju osadnictwa i morfogenezą wsi olęderskich w Polsce*, [w:] Kasprzak L. (red.), *Badania podstawowe i aplikacyjne w naukach geograficznych*, Poznań.
- Figlus T., 2011, *Rozwój osadnictwa wiejskiego w województwie łęczyckim w XV i XVI wieku*, Praca magisterska napisana w Katedrze Historii Średniowiecznej UŁ, mps w Bibliotece Instytutu Historii UŁ, Łódź.
- Figlus T., 2013, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, Praca doktorska napisana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, mps w Bibliotece UŁ, Łódź.
- Figlus T., Kaczyńska D., 2012, *Dawne miasta o genezie wiejskiej z nierozwiniętym układem urbanistycznym na przykładzie Polski Środkowej oraz Pomorza Zachodniego*, [w:] Fortuniak K. i in. (red.), *Przestrzeń w badaniach geograficznych*, Łódź.
- Fijałek J., 1952, *Pabianice i włość pabianicka w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Łódź.
- Gąsiorowski A., 1962, *Szerzenie się tzw. prawa niemieckiego na wsi śląskiej – uwagi dyskusyjne*, „Roczniki Historyczne”, 28.
- Gieysztor A., 1954, *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny”, 61(1).
- Gieysztorowa I., 1963, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 11.
- Goldberg J., 1957, *Osadnictwo olęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 5.
- Grodecki R., 1930, *Początki immunitetu w Polsce*, Lwów.
- Grodecki R., 1931, *Wole, Lgoty. Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone Franciszkowi Bujakowi*, Lwów.
- Heike O., 1979, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen.
- Ingot S., 1927, *Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów.
- Kaczmarczyk Z., 1945, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań.
- Kaczmarczyk Z., Szczaniecki M., 1951, *Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 3.
- Kamińska J., 1953, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź.
- Kamińska J., 1970, *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą od VI do XIV wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kamińska J., 1971, *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopaństwowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, 18.
- Kamler M., 1976, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa.

- Korta W., 1961, *Rozwój terytorialny wielkiej własności feudalnej w Polsce do połowy XII wieku*, „Sobótka”, 16.
- Kossmann O.E., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum Hau-länder- und Schwabensiedlung*, Leipzig.
- Koter M., Kulesza M., 2006, *Forms of rural settlements in Poland and their transformation in the course of history*, „DELA”, 25, Ljubljana.
- Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przed-rozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Łódź.
- Kuraś S., 1971, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku*, Wrocław.
- Labuda G., 1946, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań.
- Lalik T., 1967, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce w XI i początku XII wieku*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, 5.
- Łaszczewska T., 1975, *Polska Środkowa w okresie wędrówek ludów i początkach wczesnego średniowiecza*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 22.
- Łaszczyńska O., 1947, *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, Poznań.
- Łowmiański H., 1960, *Podstawy gospodarcze i społeczne powstania państwa polskiego i jego rozwoju do początku XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 68(4).
- Małowist M., 1953, *Problematyka gospodarcza badań wczesnośredniowiecznych*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 1.
- Mitkowski J., 1947, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie (wiek XII i XIII)*, „Sprawozdania PTPN”, 14(1/2).
- Modzelewski K., 1961, *Z badań na organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 9(4), Warszawa.
- Modzelewski K., 1980, *Między prawem gruntowym a książęcym władztwem gruntowym. Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 71(3).
- Modzelewski K., 2000, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XII wiek)*, Poznań.
- Nadolski A., 1955, *W sprawie datowania i rekonstrukcji umocnień grodowych w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 3.
- Nadolski A., 1965, *Spicymierz nad Wartą – średniowieczny zespół osadniczy*, „Archeologia Polska”, 10(2).
- Parczewski M., 1988, *Początki kultury wczesnostowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Kraków.
- Podwińska Z., 1971, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym średniowieczu (żreb, wieś, opole)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Poklewski T., 1955, *Badania wykopaliskowe na kępie przy grodzisku łęczyckim*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 3.
- Poklewski T., 1971, *Próba archeologiczna rekonstrukcji włości średniowiecznej Spicymierz nad Wartą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 19(3).
- Rosin R., 1959, *Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń ŁTN”, 14(1).

- Rosin R., 1975, *Wolbórz i jego okolice w XI–XVI w. Kasztelania, osadnictwo, miasto*, [w:] Rosin R. (red.), *400-lecie śmierci Andrzeja Frycza Modrzewskiego. 700-lecie nadania praw miejskich Wolborzowi*, Materiały sesji popularno-naukowej z 24 IX 1972 r., Łódź.
- Rusiński W., 1957, *Uwagi o zniszczeniach po wojnach z II poł. XVII w.*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 2, Warszawa.
- Rutkowski J., 1986, *Co to były folwarki w dawnej Polsce*, [w:] Rutkowski J. (red.), *Wieś europejska późnego feudalizmu*, Warszawa.
- Samsonowicz H., 1972, *Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski*, „Przegląd Historyczny”, 63(3).
- Schiewe M., 2000, *Die südpreußischen Kolonien 1802–1806*, „Altpreußische Geschlechterkunde”, 30.
- Sikora J., 2007, *Polska Centralna we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych i osadniczych*, „Slavia Antiqua”, 48.
- Sikora J., 2009, *Ziemia centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno osadnicze*, Łódź.
- Sobczak T., 1955, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”, 17.
- Szałygin J., 2008, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na ziemi łęczyckiej*, Warszawa.
- Szczaniecki M., 1938, *Nadania ziemi na rzecz rycerzy w Polsce do końca XIII w.*, Poznań.
- Ślaski K., 1954, *Zaludnienie puszczy Polski zachodniej w okresie do XIV w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 16.
- Topolski J., 1955, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań.
- Topolski J., 1977, *Dynamika rozwoju Polski feudalnej oraz założenia modelu gospodarki polskiej XVI–XVIII w.*, [w:] Topolski J. (red.), *Gospodarka polska a europejska XVI–XVIII w.*, Poznań.
- Trawkowski S., 1960, *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 8(2).
- Tymieniecki K., 1936, *Niewolni, wolni i przypisańcy w Polsce przed kolonizacją na prawie niemieckim*, „Sprawozdania Towarzystwa Nauk we Lwowie”, 16.
- Tymieniecki K., 1954, *Przemiany w ustroju wsi polskiej wczesnofeudalnej i ich wpływ na rozwój sił wytwórczych*, „Kwartalnik Historyczny”, 63(3).
- Tymieniecki K., 1958, *W sprawie powstania tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej*, „Roczniki Historyczne”, 24.
- Wajs H., 1986, *Powinności feudalne chłopów na Mazowszu od XIV do początku XVI wieku (w dobrach monarszych i kościelnych)*, Wrocław.
- Warężak J., 1929, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV wieku*, Lwów.
- Wąsicki J., 1953, *Kolonizacja pruska w okresie Prus Południowych 1793–1806*, „Przegląd Zachodni”, 9(9/10).
- Wąsicki J., 1957, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe (1793–1806)*, Wrocław.

- Wojtkowiak S., 1964, *W sprawie stosunków plemiennych na obszarze dawnej ziemi rudzkiej*, „Rocznik Łódzki”, 9.
- Woźniak K., 1995, *Z problemów niemieckiego osadnictwa rolnego w okolicach Łodzi w początkach XIX wieku. Obrót ziemią*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica”, 52.
- Woźniak K., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Procesy i jego interpretacje*, Łódź.
- Wyczański A., 1954, *O folwarku szlacheckim w Polsce XVI stulecia*, „Kwartalnik Historyczny”, 61(4).
- Wyczański A., 1959, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500–1580*, Warszawa.
- Wyczański A., 1964, *Geneza i rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, [w:] Baranowski B., Topolski J. (red.), *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego*, t. 2, Warszawa.
- Wyczański A., 1973, *Polska w Europie XVI stulecia*, Warszawa.
- Zajączkowski S., 1957, *O tzw. osadach służebnych na dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, 1(5).
- Zajączkowski S., 1958, *Opactwo „na łęczyckim grodzie” i jego uposażenie. Przyczynek do dziejów osadnictwa dawnej ziemi łęczyckiej w XI w.*, „Rocznik Łódzki”, 1.
- Zajączkowski S., 1961, *Opole chropkie. Przyczynek do genezy dawnych dóbr pabianickich kapituły krakowskiej*, „Rocznik Łódzki”, 5.
- Zajączkowski S., 1963a, *Dawne ziemie łęczycka i sieradzka w połowie XII wieku*, „Rocznik Historyczny”, 29.
- Zajączkowski S., 1963b, *O materiałach do geografii historycznej dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 22(1).
- Zajączkowski S., 1964a, *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego w Łęczyckiem*, „Roczniki Historyczne”, 30.
- Zajączkowski S., 1964b, *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przelomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki”, 9.
- Zajączkowski S., 1966, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, 4.
- Zajączkowski S.M., 1961, *Uwagi nad najdawniejszymi dziejami Rozprzy*, „Rocznik Łódzki”, 2.
- Zajączkowski S.M., 1964, *Wielowioskowa własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w drugiej połowie XIII i w XIV w.*, „Rocznik Łódzki”, 9.
- Zajączkowski S.M., 1966, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14(2).
- Zajączkowski S.M., 1969, *Ziemie łęczycka i sieradzka od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź.
- Zajączkowski S.M., 1970, *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”, 31.
- Zajączkowski S.M., 1972, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, 19.
- Zajączkowski S.M., 1974, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź.

- Zajączkowski S.M., 1985, *O przeszłości wsi starostwa łączyckiego do trzeciej ćwierci XVI wieku*, „Rocznik Łódzki”, 35.
- Zajączkowski S.M., 1986, *Z dziejów wsi starostwa inowłodzkiego do trzeciej ćwierci XVI w.*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historia”, 23.
- Zajączkowski S.M., 1987, *Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupa gnieźnieńskiego (do lat siedemdziesiątych XVI wieku)*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica”, 29.
- Zajączkowski S.M., 1989, *Uwagi nad dziejami wsi kolegiaty łączyckiej (do połowy lat siedemdziesiątych XVI w.)*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historia”, 36.
- Zajączkowski S.M., 2000, *Uwagi nad dziejami dóbr łaznowskich i niesułkowskich biskupstwa włocławskiego do końca XVI wieku*, Łódź.
- Zientara B., 1956, *Z zagadnień spornych tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej*, „Przegląd Historyczny”, 47(1).
- Zimmermann K., 1915, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach polskich*, t. 1–2, Poznań.
- Żytkowicz L., 1962, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych wXVIw.*, Warszawa.
- Żytkowicz L., 1970, *Okres gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej (XVI–XVIII w.)*, [w:] Ingot S. (red.), *Historia chłopów polskich*, Warszawa.
- Żytkowicz L., 1985, *Próby regulacji pańszczyzny w Polsce w latach 1477–1520*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 45, Warszawa–Poznań.

THE ROLE OF LEGAL AND POLITICAL FACTORS IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENT NETWORK IN THE PRE-PARTITION ŁĘCZYCA AND SIERADZ VOIVODESHIPS

Abstract

The article presents the results of research related to the legal and political determinants of the development of the rural settlement in Middle Ages and Modern Period in the pre-partition Łęczyca and Sieradz voivodeships. In the light of historical sources in confrontation with historiography one can indicate the general features shaping the rural settlement in the context of the discussed category of factors. The article analyzes the impact of fortified settlements administration, development of large estates and the reception of German law during the Middle Ages, as well as the processes of refeudalization and expansion of manorial economy, divisions of property and new forms of rental settlement related with Dutch and Frederician colonization in the Modern Period.

Key words: *rural settlement, settlement network, legal and political factors, łączyckie and sieradzkie voivodeship*

Dr Tomasz Figlus
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki